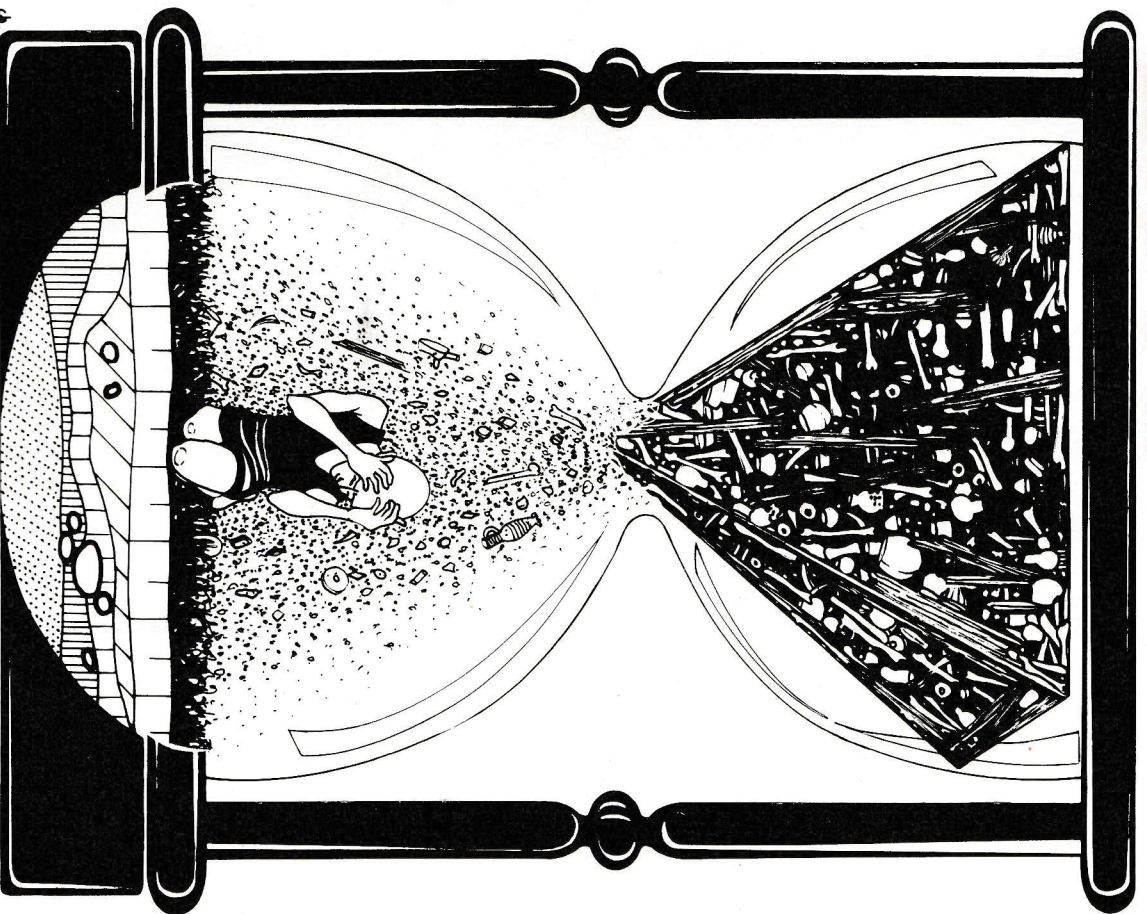


MEET



892

REDAKTIONELLT

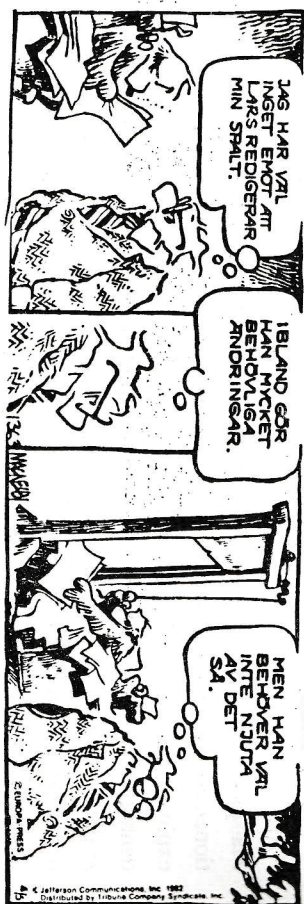
Många medeltidsarkeologer känner en stark olust inför den rådande situationen på Riksantikvarieämbetets UV. År efter år tar man genom dyrbara exploateringsgrävningar fram stora arkeologiska material, som endast undantagsvis bearbetas och utvärderas. Många undersökningar har trots flera år på nacken inte ens nått rapportstadiet, än mindre någon form av vidare bearbetning. Orsakerna kan vara av varierande natur, men alla är överens om att problemet existerar.

För att i någon mån råda bot på detta sammansattes av Agneta Bennet, Kenneth Svensson och Agneta Åkerlund inom Riksantikvarieämbetet en studie Arkeologiska undersökningar-Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar i samband med markexploatering-Forskningsförut-sättningar och behov-en pilotstudie över 25 års verksamhet (Stockholm 1988) som tar upp just kopplingen mellan exploateringsgrävningarna och forskningen. Med denna skrift som underlag och med utgångspunkt i visst exploateringsmaterial arrangerades i Skara hösten 1988 ett seminarium med temat "Materiella förhållanden i den medeltida staden och stadens relation till sitt omland". Inbjudna till mötet var inte bara UV-arkeologer, utan även personal från andra avdelningar inom Riksantikvarieämbetet, från länsmuseerna och universiteten. Meta har fått förtroendet att publicera fyra av de längre inläggen, vilka alla är exempel på forskningsinsatser baserade på exploateringsmaterial, alltifrån svinben till borgarkrigsmynt. Den diskussion som de olika inläggen förorsakade redovisas däremot inte.

De övriga bidragen i detta häfte har genererats av debattämnen som togs upp i META under 1988. Det gäller bl a diskussionen om medeltidsarkeologins identitet och innehåll, där Anders Andrén replikerar på Sæbjørg W. Nordides inlägg i det senaste META-häftet. Bakom Stig Welinders titel "Arkeologi om människor men utan tvål" döljer sig ytterligare ett inlägg i denna stimulerande debatt om ämnets identitet. Frågan om

hur man gör en medeltidsutställning får ytterligare belysning i Inga Lundströms replik på Anne Lidéns inlägg i META 1988:3.

Till sist får vi erbjuda läsarna ännu en inblick i META:s redaktionella liv:



META-redaktionen i Lund

MEDELTIDA DJURBEN - ETT OFULLSTÄNDIGT UTNYTTJAT KÄLLMATERIAL

Genom de senaste 20 årens stadsarkeologiska verksamhet i Sverige har ca 30 ton djurben tillvaratagits. En stor del av detta är fortfarande obearbetat och i alla avseenden är det ett marginellt utnyttjat källmaterial. Dock blir det allt vanligare att den osteologiska genomgången görs som en del av det arkeologiska efterarbetet och följdaktligen också redovisas i den arkeologiska rapporten. Dessvärre är oftast återkopplingen av de osteologiska analysresultaten till de arkeologiska sammanhangen svag. Den osteologiska analysen används inte fullt ut vid den arkeologiska tolkningen trots att man lagt ner mycket pengar på att få djurbenen genomgångna. Ofta beror det nog på att benanalysen utförs med ett "luddigt" syfte. Beställaren har inte haft några egentliga frågeställningar kopplade till analysen. Osteologen gör då vad han/hon vill utifrån egna intressen. En osteologisk genomgång genererar en mängd data och det är omöjligt att få med allt i analysrapporten. Vilken information som förmedlas beror på vilka sammanställningar osteologen valt att göra. Vet man som osteolog inget om fyndsammanhangen och materialets specifika möjligheter blir följdaktligen det redovisade resultatet ganska urvattnat, ur arkeologisk synvinkel.

Det här problemet gäller i förstone medeltida stadsmaterial och inte i ex rurala boplatser eller gravmaterial. De stora urbana djurbensmaterialen är mer komplexa och betydligt svårare att hantera. Vad som konsumerades i staden är inte synonymt med vad som producerades där. Därför är det vanskeligare att tolka materialet och komma åt bakomliggande faktorer.

Det här är troligen också orsaken till att arkeologer ibland tycker att medeltida djurben inte "ger något". Man har inte förmått tänka efter varför man vill ha en osteologisk analys utförd och man har inte kunnat formulera frågor till materialet. Den osteologiska analys som ändå utförs upplevs då som mindre givande. Därför talas det ibland om att prioritera och kasta medeltida djurben. Det vore mycket olyckligt om sådana tankar fick större spridning. Istället måste man höja kraven på problemrelaterade analyser. Stentriamässiga analyser utan syfte är onödiga. Man måste, liksom vid annan arkeologisk provtagning vara medveten om vad som analyseras och varför.

De osteologiska materialen kan belysa frågor kring animaliekonsumtion och -produktion ur en annan synvinkel än mer traditionellt arkeologiskt material. Det gäller t ex livsmedelsförsörjningen i den medeltida staden. Slädderna var för sin existens, tillväxt och sitt ekonomiska västånd helt avhängiga förmågan att suga upp det agrara överskottet från omgivande landsbygd. Landsbygdens befolkning, omvänt, behövde däremot inga städer för sin försörjning. Varuflödet mellan landsbygd och stad var därför i hög grad enkelriktat. Dyrbenen är kanske det enda större material i arkeologiska sammanhang som visar detta flöde från landsbygd till stad.

Osteologiskt kan man vid gymnäsamma förhållanden fastställa om större mängder djur har avyttrats från eller införts till en lokal. Det kan synas genom avvikelser i t ex artfördelning och åldersfördelning som tyder på att materialet är manipulerat. Vid tolkningen av artfördelningen är det viktigt att hålla i minnet att ett djurbensmaterial speglar konsumtionen och endast in-direkt produktionen. Vilka arter som dominerar beror till viss del på lokala förutsättningar som naturgeografiska faktorer och kulturella preferenser. Dock är det uppenbart att ett visst mönster i artfördelningen kan urskiljas när det gäller typ av lokal och dess kronologiska ställning.

Undersökningmaterialen som redovisas i den här artikeln kan indelas i tre grupper, de som kommer från agrara miljöer, från tidiga tätorter/stadsfaser samt från fullt utvecklade högmedeltida städer. Genom att söka negativ korrelation mellan djurart och typ av lokal kan man dra generella slutsatser om vad som utmärker animaliekonsumtionen och djurhållningen inom de olika grupperna. Den relativa frekvensen av de olika köttproducerande djuren, d v s får, nö, svin samt häst, har beräknats utifrån antal fragment/art. Den procentuella andelen för de olika arterna på varje lokal framgår av fig 1. Av fig 2c kan man utläsa att det finns en tydlig negativ korrelation mellan svin och landsbygdsmaterial. Jämförs de agrara materialen med de från tidiga tätorter/stadsfaser finner man att andelen svin är betydligt högre i de senare. Gränsen går ungefär vid 30%. Mer än 30% svin i matavfallet är således typiskt för urbana miljöer, och mindre än 30% är på samma sätt betecknande för landsbygden. Mellan häst och stadsmaterial finns en liknande negativ korrelation. Hästkött konsumerades på landsbygden, på vissa lokaler, under såväl vikingatid som äldre medeltid (fig 1). Däremot finns inga tecken på motsvarande i stadsmaterial, inte ens på en

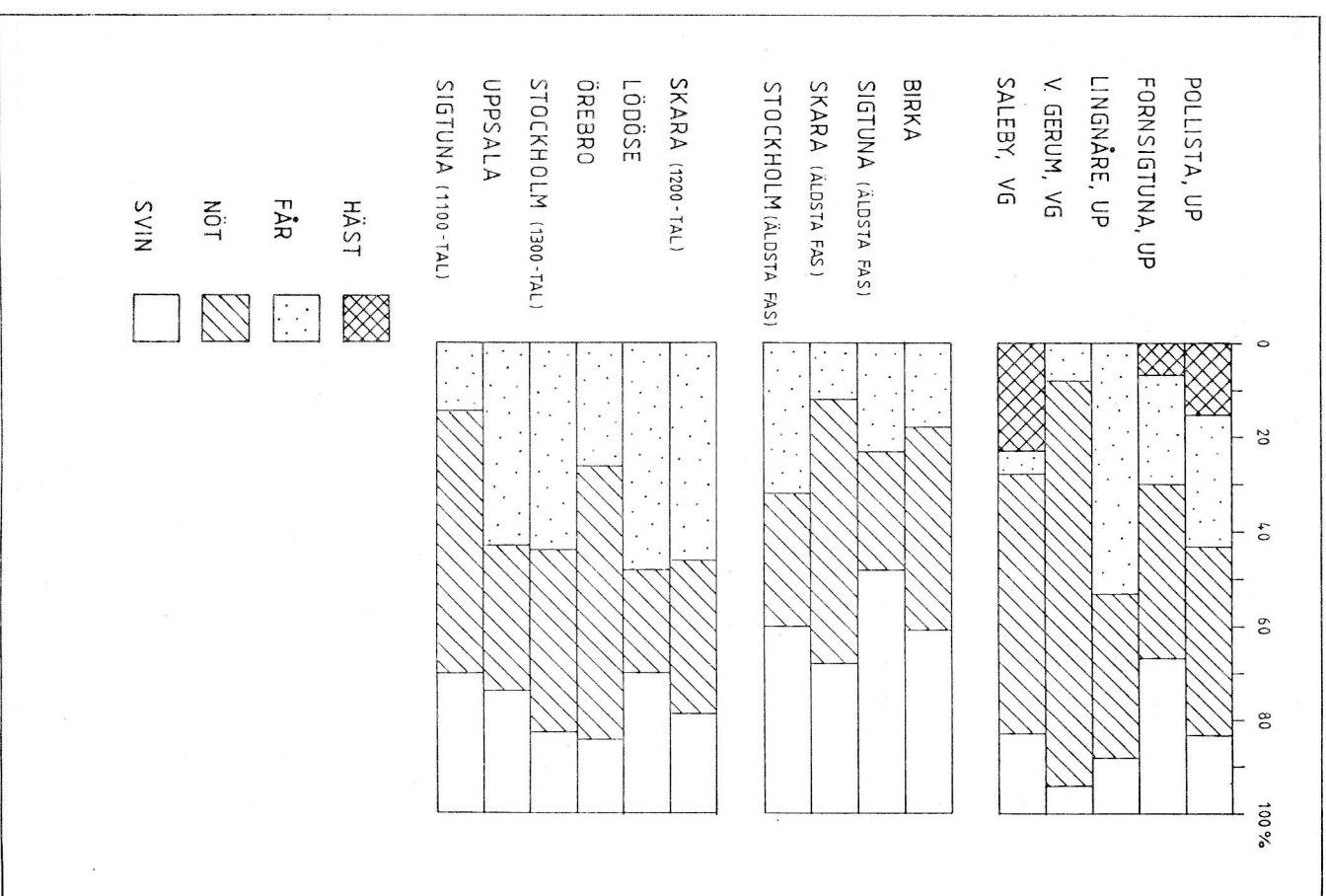


Fig. 1. Relativ artfrekvens utifrån de olika osteologiska analyser som legat till grund för artikeln. Materialen kan delas in i tre funktionella/kronologiska grupper: material från landsbygdslokaler (övers), från tidiga tätorter/åldsta stadslager (mitten) samt från fullt utvecklade högmedeltida städer (neders).

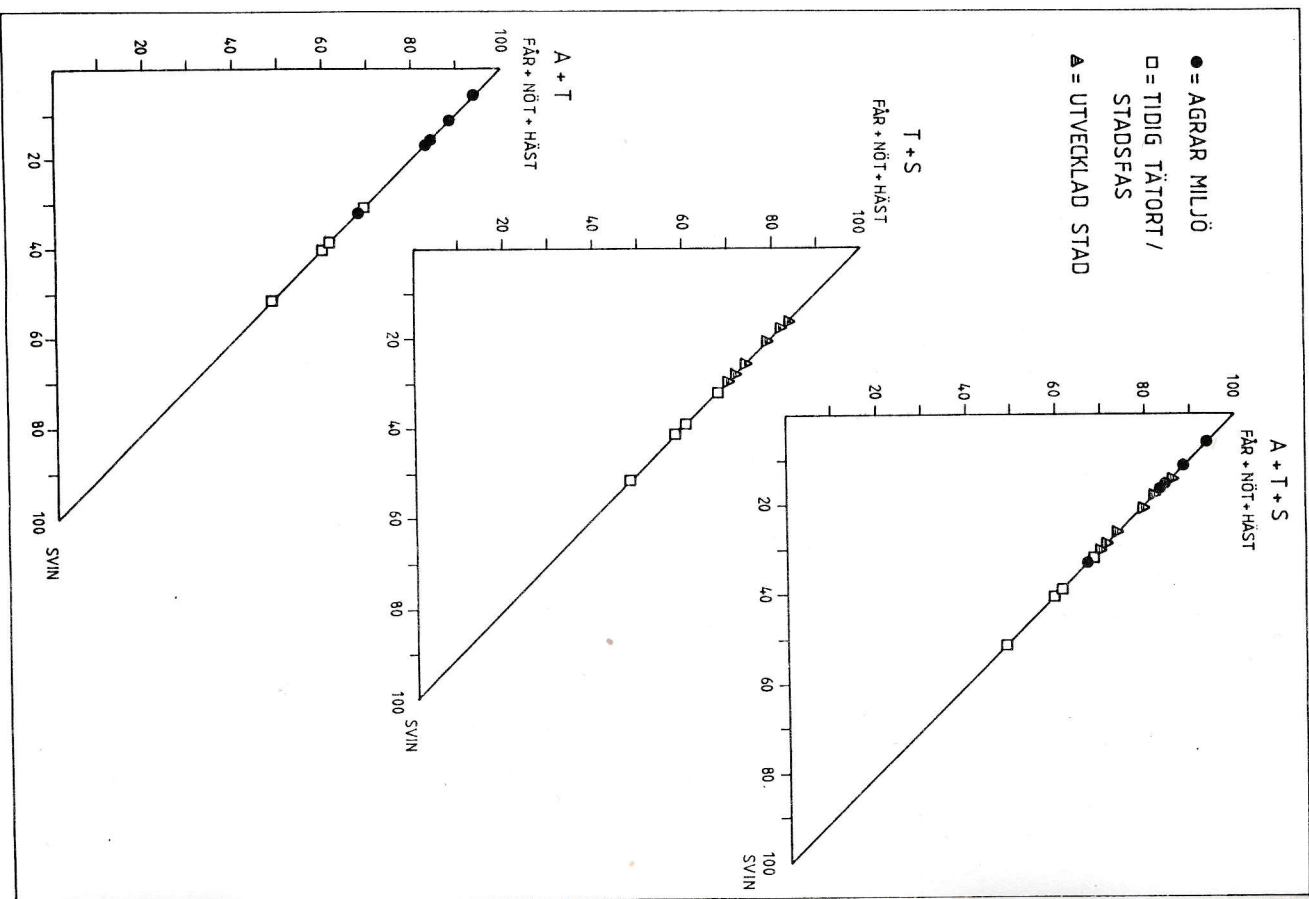


Fig. 2 a-c. Om andelen svin skiljs ut och sätts emot övriga köttproducerande husdjur så finner man att de olika typerna av lokaler grupperar sig enligt ett visst mönster. Landsbygdsmaterial karakteriseras av en lägre andel svin (< 30%) än material från tidiga tätorter/äldsta stadsfaser (fig. 2c). I de yngre stadslagren döjls stadens eget stora svinnehav av den mängd får och nötdjur som fördes in från omlandet (fig. 2b).

handelsplats som Birka.

Svinskötelsen utmärkte sig tidigt som den främsta grenen av djurhållningen i städerna (Szabo, 1970, s. 53). De var lätta att sköta, växte snabbt och förökade sig lätt. De gav också mycket kött i förhållande till vad uppfödningen kostade eftersom de till stor del kunde utfodras med hushållsavfall och andra sopor som det fanns gott om i städerna. Svinen behövde heller inte betesmarker på samma vis som övriga köttproducerande husdjur och heller inte del i det för städernas vidkommande begränsade vinterfoder. Svinen var således mycket lämpliga att ha i städerna, och säkert betydde de mycket för stadsbornas egen köttproduktion under hela medeltiden och även senare. Som exempel kan nämnas att Stockholms boskapsinnehav år 1627 till 60% utgjordes av svin. I ett samtida osteologiskt material från Stockholm finns däremot endast 7% svinben. Den oerhörda skillnaden mellan historiskt och osteologiskt material beror på att boskapslängderna i det här fallet uttrycker vad som producerades i staden. Det osteologiska materialet däremot visar vad som consumerades, vilket till största delen var kött från slaktdjur uppfödda på landsbygden.

Om det är skillnad på frekvensen svin i tidiga stadslager och på landsbygden, så finns en nästan motsvarande skillnad mellan de äldsta faserna i städerna och de högmiddelåra lagren. I de äldsta lagren är andelen svin som redan nämnts hög medan den i de yngre istället är väsentligt lägre (fig. 2b). Det har sin förklaring just i den stora införseln av slaktfärdiga får och nötdjur från landsbygden som blev allt viktigare i takt med att städerna växte. I de större städerna var det åtminstone under senmiddelåren, en särskild yrkesgrupp som hade monopol på den handeln. Dessa köttmångglarers verksamhet var noggrant reglerad i skråstadgar av vilka det framgår att det var nötdjur och får som hanteringen omfattade. Svin nämns överhuvudtaget inte i samband med köttmångglarna (Skråordningar, s. 47-58). Svinuppfödningen inom staden förblev dock i allmänhet konstant hög som i exemplet ovan från 1600-talets Stockholm, men sammantaget kom andelen svinben i köksavfallet att minska. I ett osteologiskt material är det möjligt att följa hur mängden svin gradvis avtog i takt med att staden växte och blev mer etablerad (fig. 3). En "brytpunkt" kan ansas där den egna produktionens betydelse minskar så att andelen svin i köksavfallet gått ner under

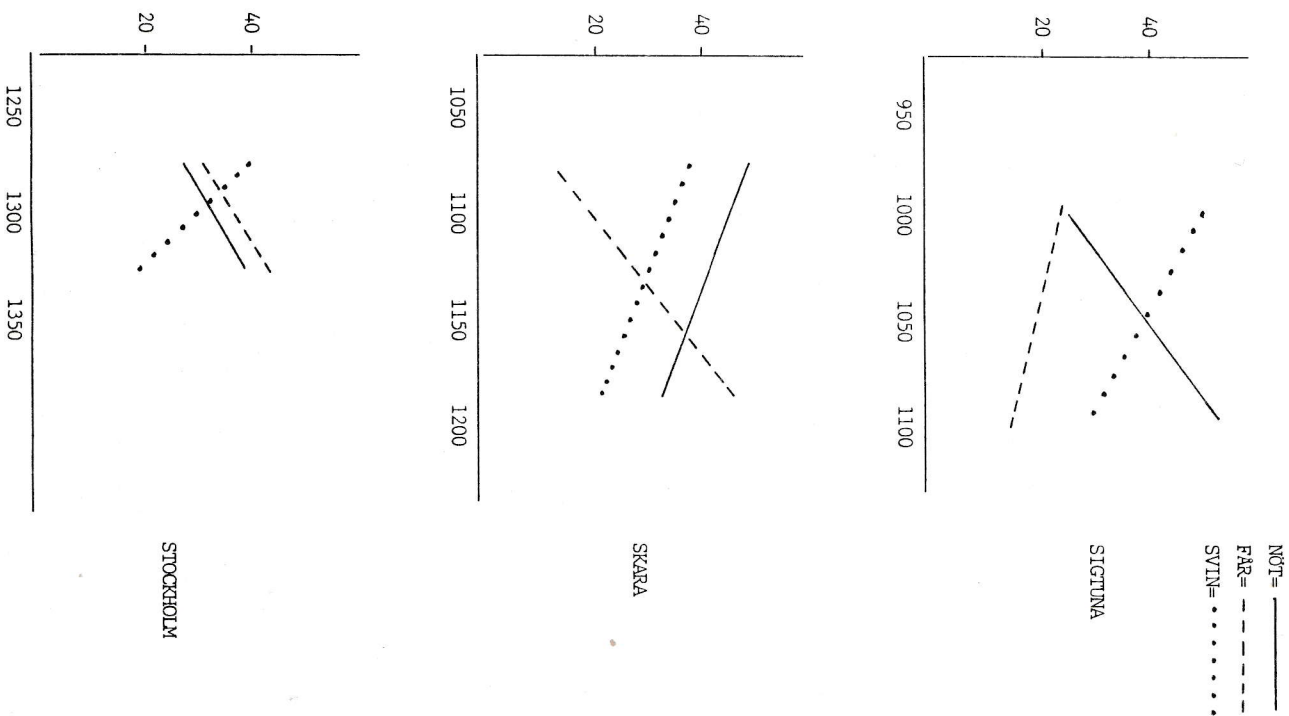


Fig. 3. Den relativt stora andelen svin i de tidiga stadslagren representerar den viktigaste delen av stadens egen köttproduktion. När staden växte och bebyggelsen förtätades försvårades också möjligheten att hålla egna djur. Införslen av slaktfärdiga får och nötdjur från landsbygden blev allt mer nödvändig. I de osteologiska materialen syns denna utveckling genom att svinfrekvensen sjunker.

de 30% som var utmärkande för de tidiga råtorternas konsumtion.

Sambandet mellan landsbygd och stad kan också belysas med hjälp av djurens slaktåldersfördelning. Genom att se hur stor andel vuxna djur som finns i ett material i förhållande till andelen ungdjur går det att avgöra om fördelningen är rimlig, d v s speglar en fullständig besättning. Över- respektive underrepresentation av någon åldersgrupp kan avslöja handel med slaktdjur. Det är i detta sammanhang mycket viktigt att komma ihåg att ett osteologiskt material visar slaktåldersfördelningen vilket inte är synonymt med den levande besättningens åldersfördelning. Istället är det skillnaden före och efter slakt man mäter, d v s de utslaktade djurens åldersfördelning. Siffrorna måste därför förvandlas om det är den levande besättningen man söker rekonstruera.

I undersökningsmaterialet kommer det bästa åldersunderlaget från får. Tre väl avgränsade slaktåldersgrupper kan utläsas; ca halvårs gamla lamn, fjolårslamn och vuxna djur. Men hur ska man tolka de fördelningssiffror som de olika materialen uppvisar? Av uppgifter från fårskötseln under 1900-talets första hälft vet vi hur åldersstrukturen i en ren lantrasbesättning lämpligen såg ut (Svärdström 1941, s. 66). Man räknade med 1,2 lamn per tacka och år samt en förnygring av 20% av modertackorna varje år. Medelivslängden för den vuxna tackan uppgick till 5 (reproduktiv) år. Därefter började ullens kvalitet att försämrans. Slaktåldersfördelningen blev då ca 17% vuxna får och 83% utgallrade lamn (tab 1).

Med viss försiktighet kan dessa siffror ställas mot

Ålderskategori	före slakt	efter slakt	utslaktnings- frekvens
Vuxna får, modertackor	20	16	4 = 17%
Fjolårslamn	19	4	15 = 62%
Årslamn	24	19	5 = 21%

Tab 1. Åldersfördelning i en rekonstruerad fårbesättning. Uttrycker förhållandet före och efter slakt samt utslaktningsfrekvens för olika ålderskategorier (d v s slaktåldersfördelning). Beräknad med 1/4 av lamnen slaktade efter första sommaren.

slaktåldersfördelningarna i de osteologiska materialen. Fåret är nämligen det husdjur som blivit minst förändrat av avel och annan sentida manipulation. Ett av de undersökta bennmaterialen kan uppvisa nästan identiskt sammanbild som den rekonstruerade typbesättningen, nämligen Lingnåre i Hållnäs sn, norra Uppland. De utslaktade fåren där, på såväl den vikingatida gården som den medeltida boplatsen utgjordes av 18% vuxna djur, 61% fjolårslamm och 21% årslamm. Dessa siffror avslöjar att bara ca 1/4 av lammen slaktades efter första sommaren. Den stora utslakningen skedde istället efter andra sommaren, dvs av fjolårslamm.

Lingnårematerialet kan sägas utgöra ett mönster för hur slaktåldersfördelningen under vikingatid och medeltid såg ut i en självförsörjande ekonomi. Det som producerades på gården konsumerades också där, och man disponerade själv sitt överskott. Eftersom får var det till antalet dominerande husdjuret torde fårskötseln ha haft stor betydelse för Lingnårebarnas ekonomi. Fördelningen i materialet kan i teorin översättas till en levande besättning som på sommaren skulle bestå av t ex 100 moderackor, 95 fjolårslamm och 120 årslamm. Utslakningen på hösten skulle, i det Lingnåreexemplet, omfatta 20 vuxna får, 75 fjolårslamm samt 25 årslamm.

Jämförs sedan fåren i Lingnårematerialet med får i andra samtida bennmaterial från Mellansverige finns tydliga skillnader vad gäller slaktåldersstrukturen. Två av de mer slående exemplen är från den vikingatida gården i Pollista, Övergran sn i Uppland, samt från tidiga lager i Sigtuna (kv S:ta Gertrud 3, 900-1000-tal). I Pollistamaterialet är gruppen fjolårslamm starkt underrepresenterad och i Sigtunamaterialet lika starkt överrepresenterad (fig.4). För Sigtunas del torde dominansen av fjolårslamm bero på att man i staden köpt in slaktfärdiga lamn från landsbygden. För Pollistas del kan underrepresentationen bero på att man istället avyttrat djur, kanske just till den närbelägna staden Sigtuna.

Ett liknande exempel för nötboskap finns från Västergötland. I bennmaterial från Skaras äldsta lager (1000-1100-tal) föreligger en tydlig överrepresentation av ungnöt. Från V. Gernum, ca 10 km SV om Skara, finns samtida boplatslager undersökta. Slaktåldersfördelningen hos nötdjuret var där den omvända i förhållande till Skara. Möjligen kan nötdjur som föts upp i V. Gernum drivits just in till Skara när de uppnått

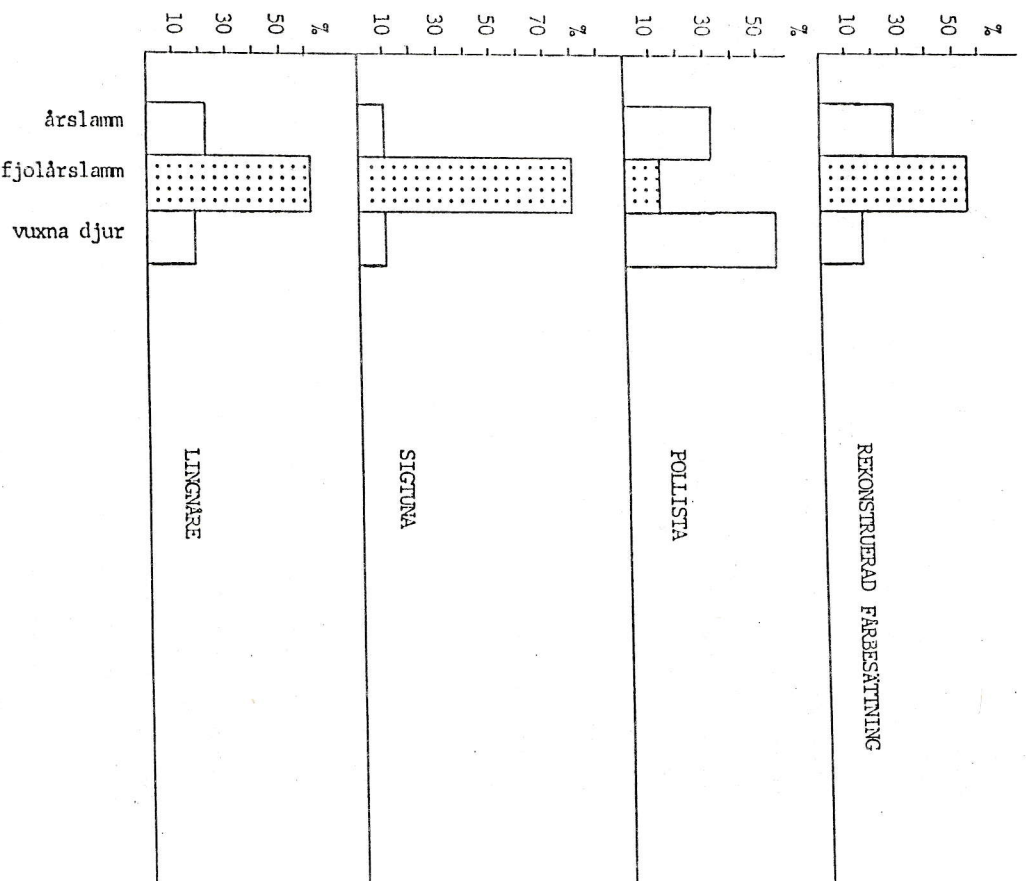


Fig.4. Åldersstrukturen i ett osteologiskt material speglar de utslaktade djuren och inte den levande besättningen. Det övre stapeldiagrammet visar hur fårens slaktåldersfördelning borde se ut i det osteologiska materialet från en självförsörjande gård som inte tillfört eller avyttrat djur i någon större utsträckning. Lingnåre (nederst) representerar en sådan självförsörjande enhet där det som producerades på gården också konsumerades där. Pollista däremot uppvisar kraftig underrepresentation av slaktmogna fjolårslamm, troligen orsakat av att dessa avyttrats. Sigtuna har tvärtom överrepresenterat fått in stora mängder fjolårslamm att döma av överrepresentationen av den åldersgruppen.

lämplig slaktvikt.

Benmaterialen låter oss ana att byar i närheten av städer har avyttrat slaktdjur i sådan mängd att det givit mätbara utslag i de osteologiska materialen. En central fråga i sammanhanget är naturligtvis; vad fick bönderna i utbyte för köttdjur och övrig agrar produktion? Är mängden stadsproducerade-/förmedlade varor i de arkeologiska landsbygdsmaterialen tillräckligt stor för att förklara handelsbalansen? Kanske fanns det mellanhänder som i utbyte mot t ex "beskydd" tagit hand om det agrara överskottet och själv idkat handeln med städerna? Än så länge finns för få material analyserade för att kunna dra några generella slutsatser om hur handelsutbytet mellan landsbygd och stad var organiserat i fråga om animalieprodukter. Tydligt är emellertid att de osteologiska materialen väsentligt kan bidra till diskussionen om hur städerna fungerade i sitt omland. Det är bara att hoppas att de osteologiska insatserna på det här området kan intensifieras.

Maria Vretemark
Skara

LITTERATUR

De i texten refererade till samt de arbeten som legat till grund för artikeln.

- Lepiksaar, J., Djurraster från Gamla Lödöse. *Göteborgs Naturhistoriska Museums årsstryck*. 1965.
- Skriftdrömmar samlade af G.E. Klemming. *SFSS 13*. Stockholm 1856.
- Sten, S., Osteologisk analys av djurben från kv. Guldet, Sigtuna. *Rapport RAÄ/UV, 1985*.
- Sandbacken. Bebyggelse och hantverk i ett medeltida Uppsala-kvarter. Osteologisk analys. *Rapport RAÄ/UV 1984:9*.
- Svärdström, K.F., *Sveriges fåravel och försörjning med ull*. Stockholm 1941.
- Szabo, M., *Herdar och husdjur*. Lund 1970.
- Ericsson-Iregren-Vretemark., *Animal exploitation at Birka*. Fornvännen 1988:2.

Vretemark, M., Kött från husdjur och vilt, från fågel och fisk. *Helgands-holmen - 1000 år i Stockholms ström*. Red. G. Dahlbäck. Stockholm 1982.

- I utkanten av det medeltida Skara. Kv. Sparbanken, Skara, Vg. Osteologisk analys. *Rapport RAÄ/UV 1984:16*.
- Osteologiska analyser av djurben från Lingnäve, Hällnäs sn, Upp. Ötrycka rapporter, Stockholms Universitet, 1980, 1982, 1983, 1988a samt 1988b.
- Osteologisk analys av ben från kv. Rådhuset, Örebro, Nä. Mannus till rapport RAÄ/UV 1985.
- Osteologisk analys av djurben från kv. S:ra Gertnud 3, Sigtuna, Upp. Mannus till rapport RAÄ/UV 1985.
- Osteologisk analys av djurben från Fornsigtuna, Hätuna sn, Upp. Ötryckt rapport RAÄ 1986.
- Osteologisk analys av djurben från Pollista, fornl. 33 Övergran sn, Upp. Mannus till rapport RAÄ/UV 1988.

EXPLOATERINGSGRÄVD MATERIAL I DE SKÅNSKA STÄDERNA.

Vid det seminarium som hölls i Skara 19-20 oktober 1988 diskuterades kring forskningen av det exploateringsgrävda materialet. Ett tema var de materiella förhållandena i den medeltida staden och stadens relation till dess omgivning. Även den nyare tidens arkeologi och det snabbt växande fyndmaterialet från undersökningar i 1500- och 1600-tals städerna kom att ingå i diskussionen.

Med undantag för Lund och Malmö har Riksantikvarieämbetets Lunda-kontor, UV-Syd ansvarat för den arkeologiska verksamheten i städerna i Malmöhus län. Kännetecknande för det arkeologiska arbetet är att exploateringarna i stadskärnorna varierar från år till år mellan de olika städerna. I Ystad där det finns en småskalig äldre bebyggelse i de centrala delarna har byggnationen i dessa områden stannat upp. I Trelleborg är bilden en helt annan. Flera stora uppdrag de sista åren har givit nytt material för tolkning av staden och dess förhistoria. I Skanör och Falsterbo har ingreppen i de flesta fall bestått av små provundersökningar. Nu tycks exploateringarna ändra karaktär till att omfatta även huslängor med flera lägenheter och i en del fall, källare. Detta innebär att större sammanhängande ytor kan bli aktuella för undersökningar. Landskrona representerar en senmedeltida period. Flera undersökningar från 1400-tal och framåt har utförts under senare år. En stad som uppvisat nya resultat sedan medeltidsstaden publicerats är Helsingborg. Ett problem med staden är dess uppdelning i en äldre högstad och en yngre lågstad (fig 1). En kort presentation av staden finns i Meta nr 1, 1984. (Whilborg 1984).

Helsingborg - en kluven stad.

Redan Adam av Bremen omnämner Helsingborg. Att staden tidigt var en tätort bekräftar av Knut den Heliges brev till S:t Laurentiuskyrkan i Lund

år 1085. Under 1000/1100-talet är orten starkt knuten till kungamakten och får med detta en funktion av utpost för det danska riket. Staden uppvisar en extrem topografi, som haft betydelse för dess utveckling. Vid Öresund ligger en långsmal strandremsa som gränsar till en ca 20 meter hög, brant bergvägg. Uppe på den sk landborgen byggs borganläggningen och de

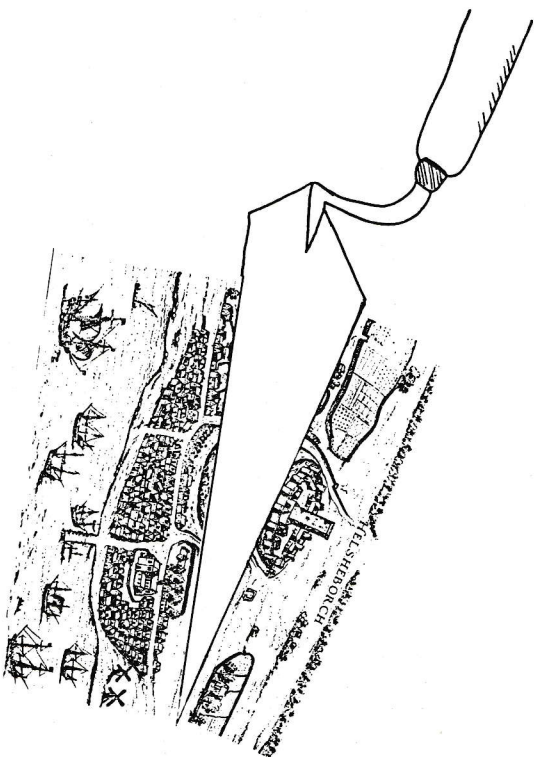


Fig.1. Helsingborg på 1580-talet. Kopparstick av Franz Hogenberg.

första kyrkorna. Äldst av dessa är S:t Clemens kyrka från slutet av 1000-talet. Kyrkan som raserades år 1536 har undersökts i flera omgångar. Under åren 1958-62 företogs en arkeologisk undersökning av grundmurarna till kyrkan. Vid detta tillfälle dokumenterades även drygt 400 gravar. (Weidhagen 1986). I samband med nybyggnation i kv Prins Fredrik, norr om kyrkan, har 616 gravar undersökts i olika etapper 1986-89. (Löfgren 1988). Detta material är för närvarande föremål för en osteologisk bearbetning av

Caroline Arcini. De preliminära resultaten visar att bla sjukdomar som spetalska och reumatism finns representerade i bennmaterialer. Från Helsingborg finns dessutom stora skelettmaterial från S:t Petri kyrkogård och dominikanerkloster. Dessa stora mängder skelett utgör en del av fyndberget från Helsingborg. Möjligheter till en bearbetning har ökat i och med att bennmagasinet i Hög tagits i bruk. Planer finns på att samla allt bennmaterial från kyrkogårdarna i Helsingborg i detta magasin. Förutsättningar kommer då att finnas för en bearbetning av de tusentals skelett som nu är spridda på ett flertal ställen. Den osteologiska analysen av det senast upprädda materialet kan bli vägledande för hur en fortsatt bearbetning skall komma till stånd.

Djurben finns inte bevarat i samma utsträckning. Orsaken till detta är både de dåliga bevaringsförhållanden för organiskt material och det faktum att djurbenen inte samlats in systematiskt vid äldre grävningar i staden. Kulturlagren i Helsingborg är dessutom ofta torra och sandblandade.

Nuvarande Kärran uppfördes i början av 1300-talet, men har en föregångare i sandsten. Inga arkeologiska undersökningar av någon tidig profanbebyggelse har skett uppe i högstaden. Däremot har flera kyrkor, kloster och borganläggningen undersökts i olika omgångar. En målsättning under senare år har varit att lokalisera den tidigmedeltida bebyggelsen.

Det som hänt sedan Medeltidsstadens rapport år 1981, är att flera större arkeologiska undersökningar skett på kvartersmark i lägstaden. Frånsett fynd av lerbottnar är det främst perioden 1200-1650 som dokumenterats. Det visar sig att strandstaden följer samma mönster som övriga skånska kuststäder. Ett stort antal lerbottnar anläggs under tidig medeltid och avslöses sedan av en oplanerad bebyggelse under slutet av 1100/1200-tal. Senast i början av 1300-talet sker en reglering av gatunät och indelning av tommark. Nu uppträder även hantverket i form av smedjor i de södra delarna av staden. Det exploateringsgrävda materialet kan delas in i två delar. Den första delen omfattar dokumentationsmaterialet, dvs rönningar, foton anläggningsbeskrivningar m.m. Ett arbete som återstår här är att arbeta vidare med huskonstruktioner och studera stadens inre struktur. Även jämförelser mellan städer under olika tider är möjligt med utgångspunkt från stadsgrävningarna.

Den andra och kanske yngsta delen är fynden, eller fyndberget som det också populärt kallas. Bevaringsförhållandena för organiskt material som läder och trä är mycket dåliga i de flesta av kuststäderna i Skåne. Eftersom dessa kategorier är sparsamt förekommande, betyder det att konserveringsbehovet är koncentrat till järn och metallföremål. Den nuvarande efterläpningen i konserveringen innebär svårigheter att bearbeta detta material.

Keramik från fyndbergets topp.

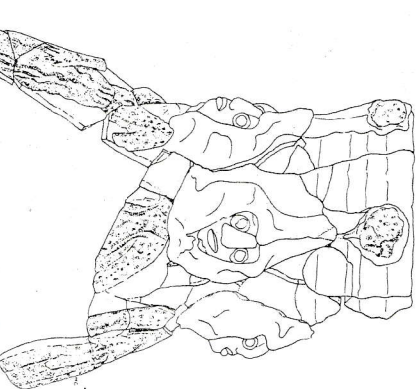


Fig 2 Danskanna från kvarteret Christina i Ystad
Teckning M. Cenerwall.

ett sk. "munkansikte". Denna typ beskrivs för första gången av Dagmar Selling i Situne dei, årgång 2. (Selling 1943).

Genom gynnsamma omständigheter hittades ett stort antal skärivor till kärlet inom ett större område. De övre delarna av kannan limmades och

Keramikerna är i de flesta fall sorterad och registrerad på enskilda grävningar. Ett arbete som återstår är att skriva in dessa i de fyndbearbetningsprogram som finns för databruk. Ett kommande projekt blir sedan att jämföra keramikerna och upprätta en kronologi för de skånska kuststäderna.

Som ett exempel på olika typer av keramik som förekommer kan nämnas en undersökning i kv Christina i Ystad hösten 1986. I ett tidigt skede av undersökningen hittades

ännu en danskanna var född (fig. 2). Det visade sig nämligen att kärlet var en typ av äldre rödgodskannor som visar en rad dansande kvinnor. Sammanlagt fem kvinnor med modellerat ansikte, typ "munkansikte" och iförda långa klänningar av pålagd vitlera håller varandra i händerna och dansar runt kannan.

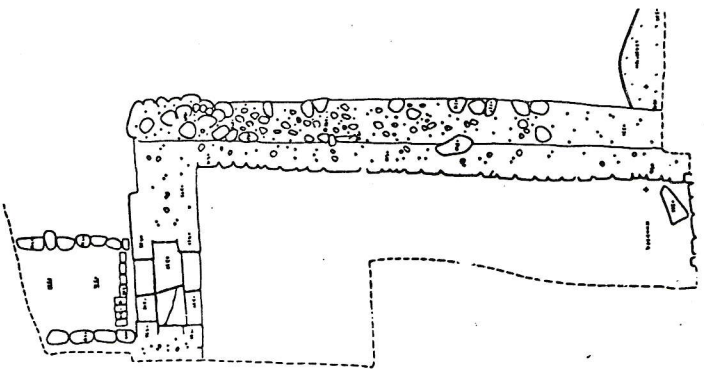


Fig. 3. Högmedeltida kallare söder om Mariakyrkan.

nor. Huvudet kan antingen vara ett pressat pålagt ansikte eller av pålagd lera typ munkansikte.

Enstaka skärvor med detaljer på kläder och händer har sedan vid ge-

nomgång påträffats i högmedeltida lager i Helsingborg. I Ystad har skärvor med både kläder och ansikten tillvaratagits i kv Lovisa. I Lund har skärvor från ett kärl med ansikten och dansmotiv påträffats i kv Galten.

Gruppen danskannor visar sig ha därmed en större spridning och omfatta flera typer av kärl än vad som tidigare varit känt. I Hikuin nr 8 beskriver Elise Roesdahl en keramiskärva som hon kallar en danspige från Aalborg. (Roesdahl 1982). Likheten med kannan från Ystad är påfallande. Det finns all anledning och misstänka att "dansepigerna" tillhör en större grupp av danskannor.

Stenkällare i närbild.

En jämpling fyndgrupp om man vill skildra förändringarna inom staden är för Helsingborgs del stenkällarna. Vid två tillfällen har högmedeltida kallare undersökts. Genom att jämföra ombyggnadsskeden i dessa byggnader går det att utläsa händelser i stadens historia som kan vara av betydelse för tolkningen. Utgångspunkten är att förändringar i en byggnad även

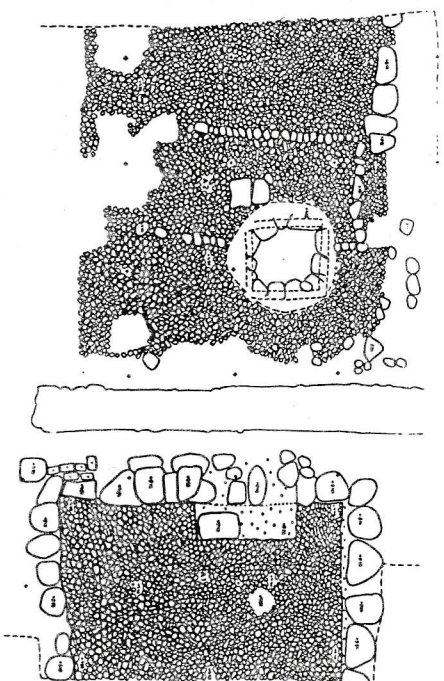


Fig. 4. Rådhuset i Helsingborg, förstört 1679. Mellan stenläggningarna syns toppen på muren till den medeltida kallaren.

speglar förändringar i stadens struktur. Den första källaren har legat strax söder om Maria kyrkan. Torsten Mårtensson har visat att det medeltida rådhuset, som finns omnämnt 1511 och 1587 har legat på denna tomt. (Mårtensson 1928). Vid byggnation år 1935 friklades utsidan av den västra långväggen. Dessa murar tolkades då som ett senmedeltida rådhus i tegel med stenkällare.

En arkeologisk undersökning i kv Tor år 1986 visade att det var mer komplicerat än så. Under 12/1300-tal uppförs en ca 7 x 12 meter stor byggnad (fig. 3). Väggar bestod av 1,4 meter tjocka skalmurar med skift av grov huggen sandsten varvat med gråsten invändigt. På kortsidan i norr fanns en uppgång mot kyrkosidan. I dörröppningen låg flera skift med kvaderhuggen sandsten kvar. I fyllningen över trapphallarna tillvaratogs skärvor av äldre rödgoods. På golvytan som bestod av småsten fanns större

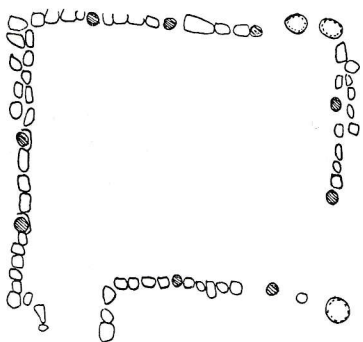


Fig. 5. Högmedeltida källare vid Södra Storgatan.

såts igen. Denna källare kan möjligen sättas i samband med beläggen om ett rådhus under 1500-talet. Under 1600-talet fylls den södra delen igen och en mindre källare i kallmurad gråsten uppförs. Samtidigt byggs ett större hus med halvkällare öster om denna nya källare. Det är dessa byggnader som inrymmer det rådhus som förstörs av danskarna år 1679 (fig. 4). I kv Ruuth undersöktes ett liknande komplex med källare längs Södra storgatan. Den äldsta källaren har haft måtten 5 x 6 meter (fig. 4). De kvarstående murarna bestod av grovt huggen sandsten varvad med gråsten. Väggarna var byggda mot trästolpar som burit upp taket. På golvnivån under ett fyllnadslager med flera hundra kilo slagglåg ett silvermynt från Knud VI (1182-1202). Under 1300-talet har huset ödelagts och en mindre stenkällare byggts in i den södra delen. Denna källare ödeläggs i sin tur under 1400-talet och fylls igen. Källaren överlagras sedan av flera bebyggelsestikt upp i 1600-tal.

En kort sammanfattning innebär att flera stenkällare byggs i staden under 12/1300-tal. I de centrala delarna byggs en massiv stenkällare med en tjock skalmur, anpassad för en flervåningsbyggnad med sten/tegelväggar. I utkant-

bitar av profiltegel. Vid

byggandet av den äldsta

källaren har en lerbotten

grävts av. Huset förstörs

sedan till grunden.

Sotspår på innerväggarna tyder på en häftig brand.

Tomten ligger öde en

längre period, bla sker en

utfyllnad med strandgrus

som innehöll svallad keramik och tegel. En ny

källare uppförs i samband

med att nordvingen

byggs för. En ny östvägg

uppförs mot den befintliga

s y d v ä g g e n o c h

dörröppningen mot söder



Fig. 6. Arkeologisk undersökning i kv Ruuth, Helsingborg.

en av staden byggs under samma period en enklare stenkällare, eventuellt med en överbyggnad av trä med klinade väggar. Båda husen förstörs under 1300-talet. I yttområdet byggs snart en ny stenkällare med en utvändigt stentrappa. Huset ingår i en bebyggelse längs Södra Storgatan. Under 1400-talet byggs källaren över och avlöses då av en kontinuerlig bebyggelse fram till 1650-talet då området avhyses för jordningsställandet av de nya försvarsverken. Källaren vid Mariakyrkan ligger däremot öde en längre tid, för att under 1500-talet byggas om och användas som stadens rådhus. En funktion som den behåller efter ytterligare en om- och tillbyggnad under 1600-talet.

Dateringsproblematik.

När man gräver i Helsingborg är det till största delen torra och sandiga kul-
turlager som berörs. Av organiskt material återstår oftast ingenting. Detta
innebär svårigheter att fastställa träkonstruktioner, men också
möjligheterna till datering minskar. Tursamt nog är mynten en stor fynd-
grupp. Framst rör det sig om sk. borgarkrigsmynt. Dessa är en grupp mynt
med tidvis låg silverhalt som användes under tiden 1241-1377.

I kv Ruuth som undersöktes 1986 (fig.6), hittades sammanlagt 108 mynt
fördelade på 88 fyndnummer. 45 av mynten är ej närmare daterade. Av
dessa är 24 st borgarkrigsmynt och 7 st brakteater. Monica Gólabiewski
Lambby på Kungliga mynkabinettet i Stockholm har daterat 63 av mynten.
Av dessa är 48 st borgarkrigsmynt. Detta innebär att 48 % av antalet mynt-
fynd går att datera. Av dessa har 16 mynt kommit från 13 olika
anläggningar. Av den spridningsbild som uppstår när man separerar bor-
garkrigsmynten från övriga mynt framgår hur den högmedeltida bebyggel-
sen varit lokaliserad över hela ytan för att i ett senare skede flyttas ut mot
gatan. Den bild myntfynden skildrar för området förstärks vid en
jämförelse mellan de olika bebyggelseskikten. Något som framstår tydligt
är att stenkällarna redan tidigt ligger i anslutning till gatan. Detta innebär
att det arkeologiskt går att påvisa att den den äldsta bebyggelsen uppstår i
anslutning till Storgatan redan under 1200-talet.

Omland-influensområde.

De medeltida kyrkorna i de angränsande socknarna till Helsingborg ligger
på ett avstånd mellan 6-7 km från centrum. Frågan är om Helsingborg i sitt
första skede 1000-1200 haft ett eget "omland"? Skall även Öresund och
Helsingör ingå i synen på "omlandet"? Kan man spåra en nedgång i det ar-
keologiska materialet i samband med Öresundstullens införande? Samtidigt
utfärdar Erik av Pommern skattefrihet för de som bygger hus i Helsingör år
1426.

En genomgång av lämningar från vikingatid i Helsingborgs närtlet ger ett
magert resultat. Vid en arkeologisk utgrävning ca 1 km söder om Köpinge
1975 undersöktes 6 grophus. Grophuslämningar påträffades också vid un-
dersökningar på S:t Petri kyrkogård i Helsingborg. Vid en provun-

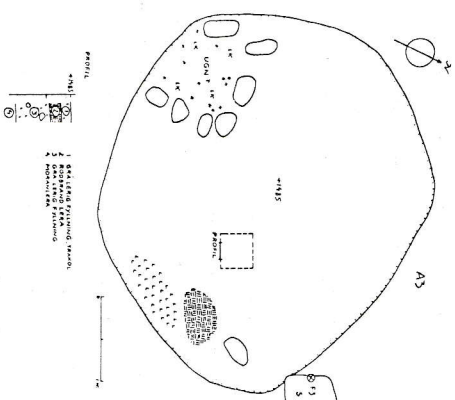


Fig. 7. Grophus norr om Raus kyrka.

dersökning i Välluv år 1986 upptäcktes vikingatida grophus söder om kyr-
kan. Under hösten 1988 påträffades grophus och husgrunder från vikingatid/tidig medeltid i samband med förundersökningar norr om Raus kyrka.

Tre depåfynd finns registrerade:

År 1866, bit av halsring i Köpinge.

År 1870, bla 38 mynt i Pålstorp. (t.p.q. 918-936).

År 1884, bla 131 mynt i Filborra. (t.p.q. 955)

Under 1988 har det skett stora förundersökningar i samband med exploa-
teringar inom det område där Köpingeorten förväntas ha legat. Platsen för
Köpinge by genomkorsas idag av ett nätverk med vägar. Med ledning av
fosfäkartor och terrängstudier finns det fortfarande ytor kvar av intresse
för att lokalisera en eventuell köpingsplats. Med de utbyggnadsplaner som
kommunen har för närvarande är det bara en tidsfråga innan även dessa

områden exploateras.

I samband med undersökningen vid Raus kyrka låg ett tidigmedeltida grophus i ett av sökschakten (fig. 7). Ett mindre provstrick grävdes i anläggningen som var ca 0,7 meter djup. Både fragment av en vävvyngd och vendiskt svartgods låg i fyllningen till huset.

Området är registrerat som fornlämning 203 på kartan och betecknas som Raus medeltida bytomt. Platsen förefaller ha en kontinuitet från 1000-tal fram till våra dagar. En arkeologisk slutundersökning kan ge besked om de påträffade lämningarna hör till Raus medeltida by eller skall tolkas som en del i ett större köpingskomplex i anslutning till Råån.

Som framgår av texten har jag en bestämd uppfattning och förhoppning att de exploateringsgrävda materialen från stadsgrävningarna kan användas i forskningen och även föra den framåt. Hela tiden tillförs nytt material som skapar nya frågor och ny kunskap. Ett problem är tillgängligheten, då källmaterialet ofta blir liggande under en rad år hos den grävande institutionen. Formerna för publicering och slutrapportering är under diskussion och dessa ansträngningar kommer förhoppningsvis att ge resultat.

Anders Löfgren
Lund

LITTERATUR

- Löfgren, A. Nya undersökningar på S:t Clemens kyrkogård. *Kring Kärnan* 17. Helsingborg. 1988.
- Mårtensson, T. Torg och rådhus i 1600-talets Helsingborg. *Helsingborgs museums årskrift* 1928.
- Roesdahl, E. Dansepige i Ålborg. *Hikain* nr 8. 1982.
- Selling, D. Ett munkansikte från Sigtuna. *Situne Dei, årgång 2*, Sigtuna. 1943.
- Weidhagen-Hallerdt, M. S:t Clemens kyrka i Helsingborg. *Medeltiden och arkeologin*. Lund. 1986.
- Wihlborg, A. Medeltidsstaden Helsingborg, en kort presentation. *META* 1984:1.

FUNDERINGAR KRING RELATIONEN STAD OCH OMLAND UNDER TIDIG MEDELTID I VÄSTSVERIGE

I detta inlägg vill jag diskutera relationen mellan STADEN och OMLANDET främst under tidig medeltid. Utgångspunkten ligger i materialen från två av våra tidigmedeltida städer i Västsverige, nämligen Kungälv och Lödöse. I viss mån förs även Skara in i diskussionen.

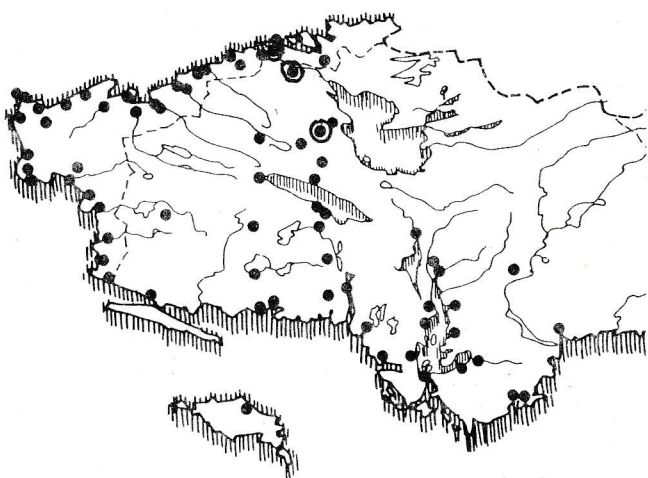


Fig. 1. Karta över Sveriges medeltida städer, där Kungälv, Gamla Lödöse och Skara markerats. (Hämtad från projektet Medeltidsstadens publ. serie)

Både Lödöse och Kungahälla är orter vars historia går att föra långt tillbaka i tiden, troligen till 900-tal. Att Skara firar 1000-års jubileum i år har väl heller inte undgått någon.

Under de senaste årens undersökningar i Lödöse har bebyggelseämningar, som med hjälp av dendrokronologi daterats till 900-tal påträffats på några punkter. Även de stratigrafiska förhållandena och keramikens talar i den riktningen. Bilden av Kungahälla vid samma tidpunkt är för dagen något amorf. Här finns det rika sagomaterialet, som talar om en storskad under vikingatid/tidig medeltid med en folkmängd som överstigit 9000 personer. Det arkeologiska material som kommit fram under de tre sista årens undersökningar på platsen för Kungahälla kan dock ännu inte föras längre tillbaka än till tidigt 1100-tal, och det enda som finns från tiden före är enstaka lösfynd.

Med tanke på det material som kommit fram - eller rättare - inte kommit fram i Kungahälla, frågar man sig vad vi egentligen lägger i begreppet stad och var skillnaden mellan landsbygd by och stad ligger i ett tidigt arkeologiskt material. De tre orterna kan här tjäna som goda exempel. De kan på flera sätt ses som tre ytteligheter i förhållande till varandra - sett i ett arkeologiskt/historiskt perspektiv.

Här finns markanta topografiska olikheter, olikheter i de arkeologiska materialens storlek och sammansättning. Även de skriftliga källmaterialens sammansättning och informationsvärde varierar kraftigt, både vad gäller omfattning och innehåll. Jag tror att man genom att titta på olikheter och likheter materialen emellan, bättre ska förstå den enskilda orten, och diskussionen om relationen stad/omland, när man väl definierat vad man menar med dessa begrepp måste först föras i ett lokal/regionalt perspektiv innan man försöker hitta mera generella strukturer. Här tar jag mig friheten att inte bara diskutera över UV-grävt material - eftersom vi då skulle tappa den för dessa resonemang helt väsentliga helhetsbilden.

Att förutsättningarna för en naturlig kommunikation mellan staden och den omgivande landsbygden varierar mellan de tre orterna är uppenbart om man ser till topografin. Skara ligger som "spindeln i ett rikt vägnät", som förgrenar sig i den omgivande landsbygden. Kungahälla ligger som "ytterska uppost" ut mot den stora kommunikationsleden Norde älv i förhållande till den bakomliggande bygden där inslaget av vikingatida fornlämningar

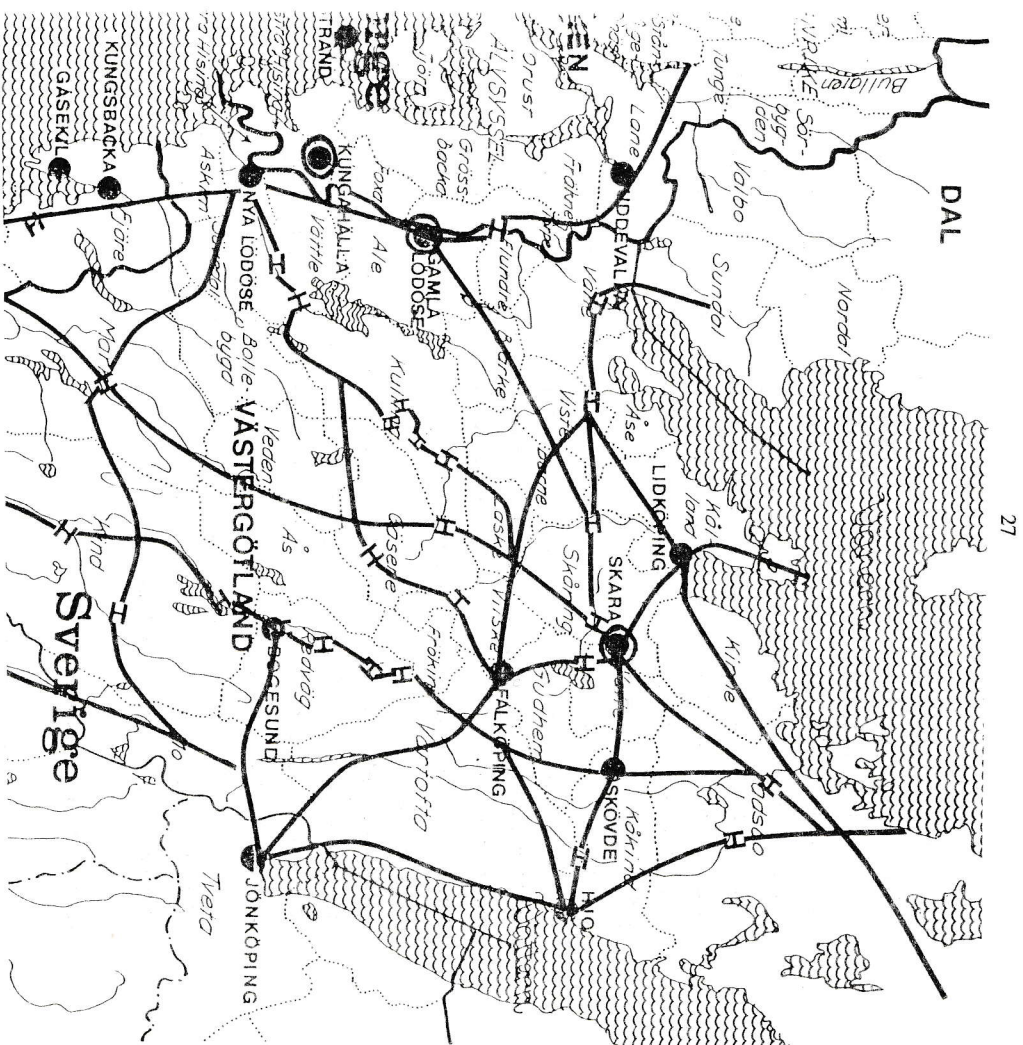


Fig. 2. Utsnitt av karta 1 i projektet Medeltidsstadens rapport nr 21 Gamla Lödöse, där delar av det medeltida vägnätet markerats översiktligt.

tycks markant. Lödöses läge tycks än mer isolerat gentemot den omgivande bygden. Att platsen är vald med tanke på den roll Göta älv spelat för kommunikationen ut mot öppna havet är den tanke som förts fram hitills. Man kan dock fråga sig hur det förhåller sig med kommunikationerna vidare inåt land och inte minst med den närmaste omgivningen, där avsaknaden av vi-

kingatida lämningar är markant.

Hur kommunikationerna stad/landsbygd fungerat är för närvarande inte lätt att förklara utifrån ett arkeologiskt material. Hittills har ingen landsby med medeltida, ursprung undersöks i närheten av vare sig Kungahälla eller Lödöse. De enda undersökningar som gjorts har gällt kyrkor och borgar. Borgmaterialen har i så gott som samtliga fall visat sig innehålla enbart senmedeltida material. (Ragnhildsholmen och Aaranäs undantaget). Orsakerna till detta kan vara flera. Både undersökningsmetoder och val av grävningsplatser inom borgarna kan ha haft betydelse för resultatet och materialen är inte användbara för de studier som här avses. Tanken är den att man genom att titta på likheter och skillnader i de olika stadsmaterialen bättre än hittills ska kunna spåra deras inre struktur och därmed också komma åt vad/vem som styrt deras grundande och senare utveckling. På så vis borde man kunna belysa deras funktion i den närmiljö - i det omland, där de byggs upp.

Utgångspunkt för en dylik studie är i första hand det arkeologiska material som nu föreligger. Genom att närmare studera den materiella standarden och strukturen i städerna och para detta med de uppgifter som finns i det dokumentariska materialet borde man kunna avsläsa något om stadens egentliga funktion och därmed tolka dess relation till sitt omland. Förhoppningen är att man vidare ska kunna se förändringar i detta förhållanden även under senare århundraden.

Hur ser då Kungahälla ut?

Vi har länge haft bilden av en vikingatida storstad - en rik handelsplats med en omfattande bebyggelse. Den bilden har bl a Snorre målat upp för oss i sin skildring av Vendernas överfall av staden år 1135.

Att det skriftliga källmaterialet under den äldsta tiden i Kungahällas historia är betydligt större än vad gäller Lödöse och Skara har också tolkats som att staden haft en särskild betydelse. Namnet i sig talar ju också för ett kungligt direktinflytande.

Det arkeologiska material som nu föreligger kullkastar mer eller mindre hela den beskrivningen av staden. De äldsta kulturlager vi hittills träffat på kan inte föras längre tillbaka än till 1100-talets början - och stadsområdet

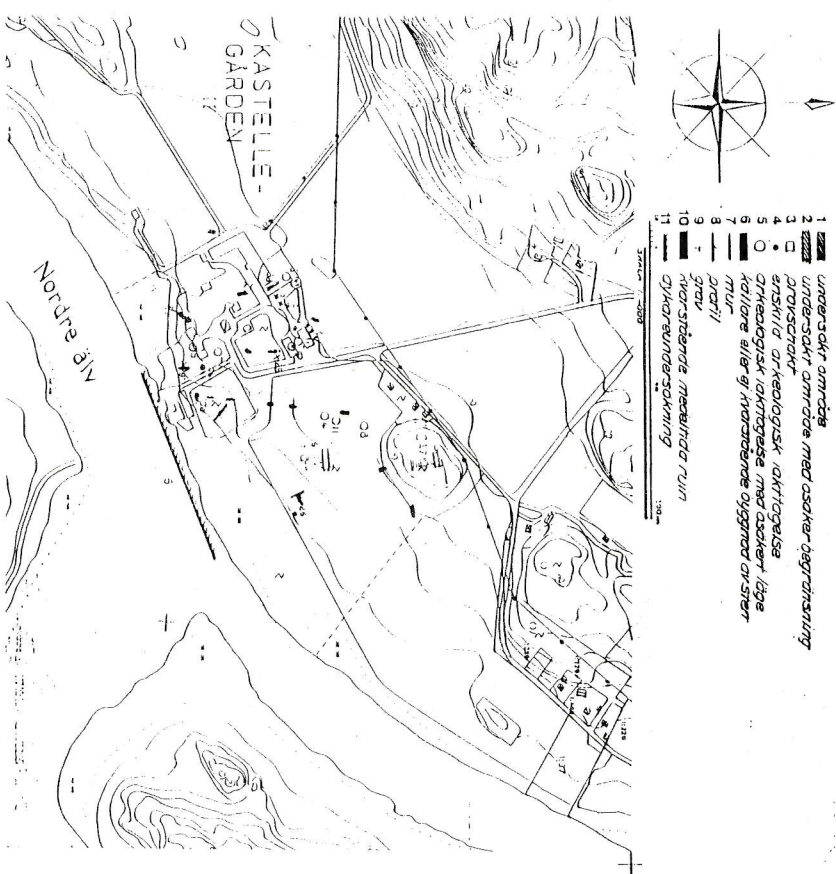


Fig. 3. Karta som visar läget för de arkeologiska observationer som gjorts i Kungahälla. Kartan är hämtad ur projektet Medeltidsstaden rapport nr 29, Kungahälla med tillägg för de undersökningar som gjorts åren 1986-87.

lycks vid denna tid ha varit relativt begränsat. En maximal yta av ca 15 000 m² kan omöjligt ha rymt en befolkning överstigande 9000 personer, som Snorre vill göra gällande. Spåren av den vikingatida bebyggelsen saknas ännu. För närvarande finns flera teorier om var denna kan finnas. Jag vill dock framhålla att de ytor som hittills undersökts dock är så små att man ännu inte kan utesluta vikingatida bebyggelse. Kulturlagens utseende liksom de bevarade lämningarnas art talar dock för en blygsam skala på bebyggelsen under hela det tidigmedeltida skedet.

Dessa iakttagelser har lett till funderingar kring stadens funktion. Man måste fråga sig vari den vittomtalade storheten ligger. Jag har velat beskriva den som en kvalitativ storhet i motsats till den kvantitativa syn man hittills haft.



Även det arkeologiska materialet talar för en kvalitativ syn på Kungahälla. Eftersom de bebyggelseämningar vi hittills grävt fram var dåligt bevarade är fynden och stratigrafin det material vi kan använda oss av i en vidare diskussion om åldern. I fyndmaterialet dominerar som vanligt keramiken. Redan i 1100-talslagren finns skärvor som vittnar om rikt förgrenade kontakter med nästan hela nordsjöområdet. Här har hittats tyskt Pingsdorf-gods, Clagods (enligt Lödöseschemat) franskt Anden-

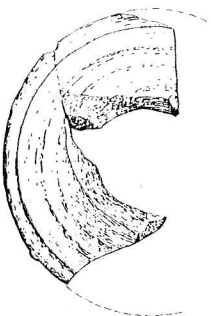


Fig. 4. Två av de keramiktyper som förekommer i Kungahälla. Överst en skärva av tyskt s k Pingsdorf-gods, underst foten till en jussstake tillverkad i Andenne i Frankrike, båda från 1100-tal, med rekonstruktionsteckning.

TeckningE. Grafoord-Jonsäter.

gods och engelskt utv Stantfordsgods, samt diverse ännu ej identifierade kvaliteter. Sammansättningen har slående likheter med den keramik som påträffats i Lödöse. Frågan är bara om inte andelen "märkligt" importgods

är betydligt större i Kungahälla än i Lödöse.

Att göra en kvantitativ jämförelse mellan de materialen är dock svårt, eftersom man då också måste diskutera representativiteten i det framgrävda materialet, främst i Kungahälla. I Lödöse har vi grävt ca 30% av den totala stadsytan mot ca 2 promille i Kungahälla. I Lödöse finns ca 70-80 000 skärvor mot ca 2000 i Kungahälla.

Utifrån denna bakgrund måste man fråga sig vad kvaliteten är ett uttryck för. Avsaknaden av kvantitet talar mot en livaktig handelsplats men för en styrning med västliga kontakter under ett tidigt skede.

Frågan om Augustinerklostrets etablering under ett tidigt skede är en sak, liksom den eventuella borganläggningen på samma kulle vid tiden dessförinnan. Kanske finns det ett samband mellan dessa båda etableringar?

Om vi avskriver Kungahälla som den stora handelsplatsen faller också dess betydelse som distributionscentral till sitt omland, om vi talar om konkreta varor. Visserligen måste ju alltid ett visst utbyte ha skett - men möjligen ej så organiserat som vi velat tro.

Man måste nog snarare fråga sig vilka tjänster staden kunde serva landsbygden med - kanske snarast se den som en administrativ central - ibland ålskad ibland hatad.

Vilka uttryck denna funktion kan ta sig i ett arkeologiskt material är svårt att avgöra - kanske är det just avsaknaden av kvantitet som kan tala i den riktningen?

Låt oss då titta lite på Lödöse - och hur den staden förhåller sig till sin landsbygd. Enligt min mening har den haft en helt annan funktion än Kungahälla. Möjligen kan Lödöses roll vara ännu mera svårgräpbar.

Från Lödöse finns - i jämförelse med Kungahälla - ett närmast gigantiskt arkeologiskt material. Minst 30% av den totala medeltida stadsytan är mer eller mindre systematiskt undersökt.

Även Lödöse har beskrivits som den stora HAMNSTADEN - Sveriges enda port ut mot västerhavet - och som sådan av väsentlig betydelse inte bara för den närmaste bygden utan för stora delar av övriga Sverige.

Det fyndmaterial som finns talar också om vida kontakter redan under ett mycket tidigt skede av ortens historia, frågan är bara hur stor del av dessa kontakter som varit ren handel. Under de senaste årens undersökningar har

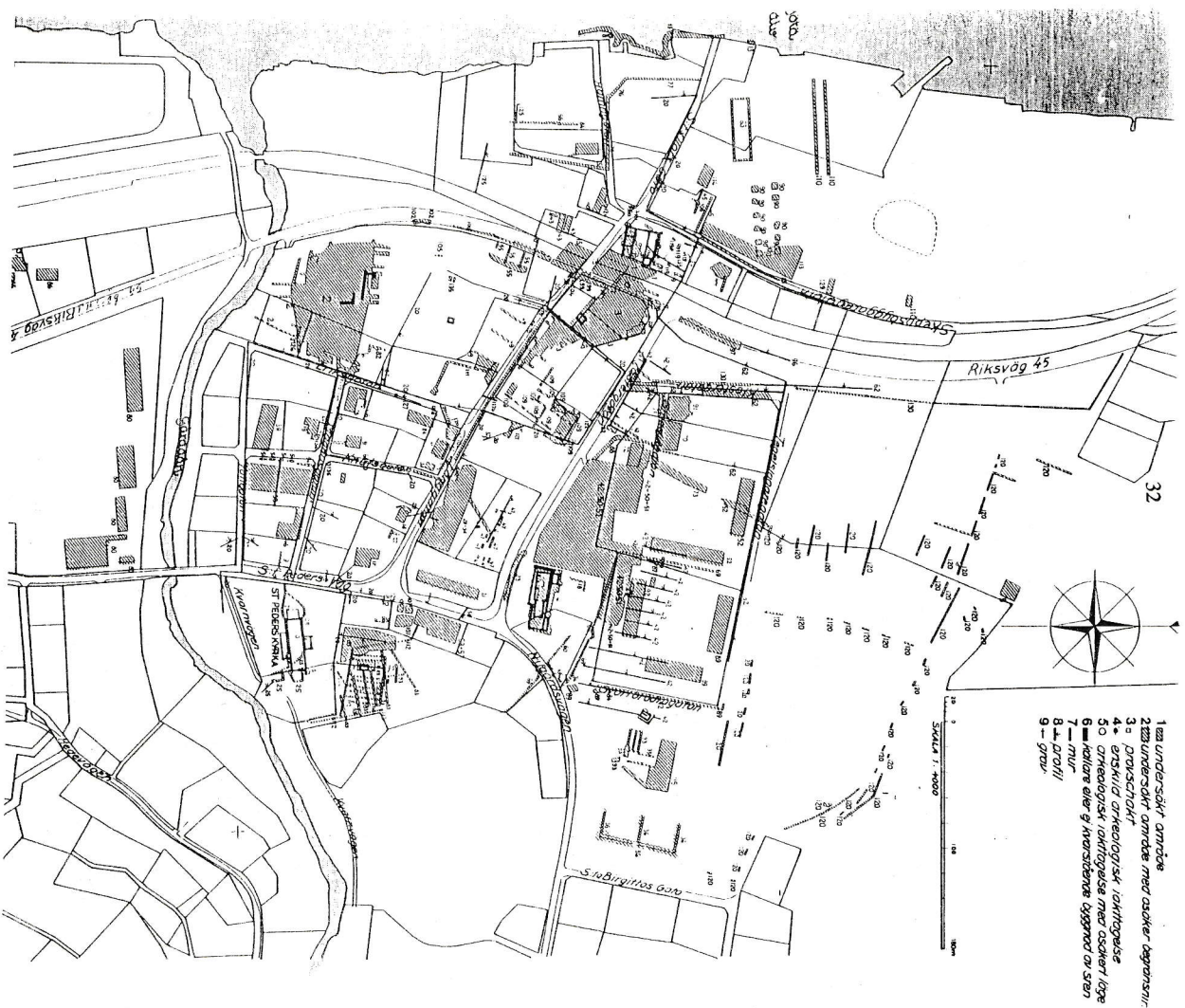


Fig. 5. Karta som visar undersökningsområdets läge i Gamla Lödöse. Kartan hämtad ur projektet Medeltidsstaden rapport nr 21. Undersökningar utförda efter 1979 har inte medtagits här, trots det visar kartbilden på en betydligt större grävningssvolym än vad som gäller i Kungälv.

det på flera platser kommit fram lämningar som visar att vi har en byggeelse sannolikt redan vid slutet av 900-talet. En så tidig datering bygger dels på dendrokronologiska dateringar dels på stratigrafiska iakttagelser. Någon klar byggelesstruktur finns dock inte förtän betydligt senare, vid en tidpunkt som i stort tycks sammanfalla med den stora stadsbyggnadsfasen i mellansverige, sannolikt strax före år 1200. (Som en parentes kan man här nämna att den fasta byggelesplan vi sett på några platser i Sigtuna under det tidiga skedet inte har några motsvarigheter i Lödöse och Kungälv om man ska döma av det arkeologiska material som föreligger idag. Strukturen i dessa västsvenska orter inklusive Skara måste ha varit en helt annan, liksom orsaken till deras uppkomst, och deras funktion i omlandet.)

Den stora frågan blir då vem eller vilka som låg bakom Lödöses tillkomst och när detta skett?

I det arkeologiska materialet (gäller främst keramik) kan man dessutom se en liten men markant förändring under ett mycket tidigt skede. I klartext kan man uttrycka det så att det under ett äldsta skede troligen fram till 1100-talets mitt finns en dominans för handeln med östersjöområdet. Visserligen är keramiktyperna få och de godssorter som dominerar i andra östsvenska material från denna tid förekommer inte alls. Liksom jag redan skrev i min bok om importstrukturen i Lödösematerialet, kommer merparten av denna äldsta keramik från ett område beläget längst västerut i det sk östersjöområdet.

Allt eftersom stadsbyggelesen tätar och får en fastare struktur förskjuts kontaktområdet västerut. Liksom i Kungälv uppträder tidiga engelska, franska och "västtyska" godstyper i Lödösejorden - något som sedan håller i sig århundraden framöver.

Jag tror att man genom att närmare studera keramiksammanställningen under vissa tidsstreck ska kunna se eventuella förändringar i det kontaktnät Lödöse haft, och om möjligt kunna koppla detta till de förändringar som ägt rum i makstrukturen bakom staden. Detta är något jag tror i förlängningen kan hjälpa oss förstå Lödöses roll i förhållande till den omgivande bygden.

Om vi för ett ögonblick tittar lite närmare på den äldsta tiden. Då har vi klara indikationer på att både kyrkan och kungamaktens haft stora intressen i staden (orten). En tidig kastal och tidig mynning talar sitt språk,

liksom den tidiga etableringen av St Olofskyrkan.

Eftersom så lite är grävt utanför staden - kan man inte säkert uttala sig om stadens funktion i sitt näromland. Så mycket är dock klart att eftersom fornlämningar av vikingatida ursprung saknas helt kan det knappast ha funnits någon livaktig bygd bakom Lödöse på det sätt som gäller för Kungahälla. Tanken på den naturligt framvuxna handelsplatsen känns också utan förankring i verkligheten.

Just nu är jag böjd att tro att just de härskande gruppernas intresse att hitta en hamn ut mot Västerhavet -där handelstrafiken ökade allt mer - är det som varit den styrande faktorn, oavsett vilken "hemmamarknad" som fanns. I Lödöse har man pumpat in resurser för att via den kunna etablera sig på den västeuropeiska internationella marknaden. På så vis blir Lödöse lite av en främmande fågel i sin omgivning istället för den knutpunkt som man tidigare velat göra gällande. Visst måste stadsborna ha haft kontakter med landsbefolkningen för att klara sin dagliga försörjning - men handelsutbytet med dem har inte varit det primära. Staden ska snarast ses som de maktavandes sätt att visa sitt ansikte mot en ny lukrativ internationell marknad. Det faktum att inte ens Skara fått del av handelsaktiviteterna i Lödöse i någon nämnvärd skala talar för ett ovan fört resonemang. I Skara - där det trots allt har grävts i ganska stor utsträckning - påträffas inte alls lika mycket keramik och inte heller samma typer som i Lödöse. I fråga om Lödöses kontakter med omlandet har man också diskuterat dess betydelse som leverantör (exporthamn) av säljbara varor utåt. Möjligen kan man säga att denna betydelse ökat allt eftersom åren gått - men kvar står det faktum att detta inte kan ha varit det primära för att staden skulle etableras.

Jag kan heller inte låta bli att dra paralleller till de västsvenska senmedeltida städerna. vad gäller frågan om deras förhållande till landsbygden.

Allt eftersom vi gräver har det visat sig att de flesta stadskämnor krympt till ytan. Liksom i Kungahälla ska man här snarast se till kvaliteten i materialet för att man rätt ska kunna tolka deras egentliga funktion.

De båda Varbergsstäderna - kan här få tjäna som exempel. I båda fallen kan man se att de knappast fört ett självständigt liv om inte stora, utifrån kommande resurser pumpats in för att hålla liv i stadsbildningar som tillkommit aningen på kronans eller mera privata stormäns initiativ.

Att den kringliggande landsbygden skulle varit en avgörande faktor för

städernas tillblivelse och deras senare funktion är både för Varbergs del och flera andra städer helt utesluter. Städerna verkar till stor del vara konstruerade utifrån - och de har fungerat som ett slags kontrollorgan för de styrande snarare än som givna centra i en bygd.

Med detta har jag velat visa att man genom att studera stadsmaterialen mera i detalj förmodligen kan komma åt ytterligare faktorer som styrts deras etablering samt senare utveckling i förhållande till den bygd de uppträder i. Vidare kan man säga att man genom att studera de inbördes likheter och olikheter som finns mellan städerna kan komma åt reigonala särdrag som i sin tur kan leda oss fram till en så relevant bild av vad den medeltida staden är som möjligt. Enligt min mening behöver vi denna kunskap innan vi i stor skala kan börja skilja ut mera generella strukturer vad gäller stadens relation till sitt omland.

Kristina Carlsson
Göteborg

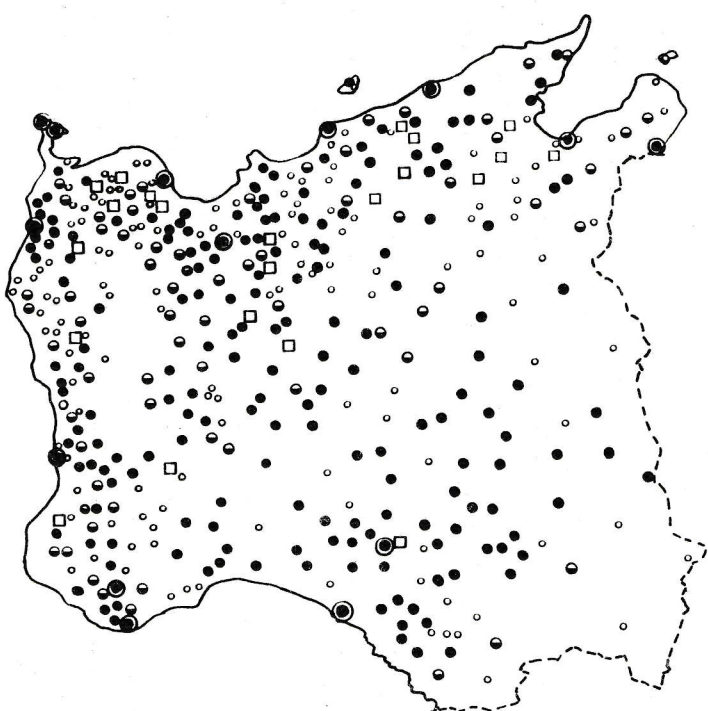
KYRKOR - ETT ARKEOLOGISKT KÄLLMATERIAL OVAN MARK

Kyrkor som arkeologiska objekt.

Kristendomens etablerande är en av de mest påtagliga förändringar som skedde under medeltiden. Detta innebär inte bara ett religionsskifte utan också en förändring av samhällsorganisationen. Man har t ex ofta framhållit kyrkans framträdande roll i statsbildningen. Kyrkobyggnaderna är de mest påtagliga lämningarna och kan genom arkeologiska undersökningar ge oss en omfattande och mångfacetterad kunskap om det medeltida samhället både i städerna och på landsbygden.

Arkeologi är inte bara undersökningar av i jorden dolda lämningar. Det handlar i lika hög grad om de lämningar som finns ovan mark. Vad vore t ex den förhistoriska arkeologin utan de bevarade gravlämningarna? På samma sätt som gravhögar och gravfält används i forskningen rörande den förhistoriska perioden kan kyrkor användas i medeltidsarkeologin. Kyrkorna betraktas enligt fornminneslagen inte som fasta fornlämningar och ingår därför inte i fornminnesinventeringen såvida de inte är dolda under mark eller raserade till ruiner. De är inte heller byggnadsminnen och ingår därför inte i byggnadsminnesinventeringen. Däremot behandlas de grundligt av verket Sveriges Kyrkor, som kontinuerligt publicerar noggranna beskrivningar av de enskilda kyrkorna. Detta är dock ett tidskrävande arbete vilket innebär att en total genomgång av landets kyrkor tar flera decennier. Kyrkverket har dock påbörjat vissa snabbinventeringar. Idag finns det dock inte någon översiktlig inventering som visar var de bevarade medeltidskyrkorna ligger och i hur hög grad de är bevarade.

I regel finns kortfattade beskrivningar av de olika landskapens kyrkor. Ulfån sådana beskrivningar (Anselm, Kyrkorna i Lunds stift. *Lunds stift i ord och bild*) har jag kunnat göra en snabbinventering över de medeltida kyrkorna i Skåne, se kartan. Av de ca 420 medeltida lankyrkorna finns idag ca 70% mer eller mindre bevarade. 47% är nästan helt bevarade, 18% har endast långhuset kvar eller är ruin och 5% har bara tornet kvar. Det är således ett förhållandevis både kvantitativt och kvalitativt väl representerat



Bevarade medeltida kyrkor i Skåne

- kor och långhus samt ibland torn
- ◐ endast långhus eller ruin
- endast torn
- medeltida stad

medeltida källmaterial, som dessutom är synnerligen lättillgängligt. Även de rivna kyrkorna kan ofta identifieras. Deras läge är i regel känt och hur de sett ut kan man ofta få fram genom beskrivningar och uppmättningsrningar.

De medeltida kyrkornas utbredning kan t ex säga något om bebyggelsekoncentrationer under medeltiden. Men det är inte bara deras läge som är intressant. Medeltiden är en förhållandevis lång period och en dynamisk sådan. Kyrkorna kan användas på olika sätt under hela denna period, ja, även in i nutid. Det unika med dem, fränsett att de är bevarade i så stor mängd, är att de fortfarande används som kyrkliga byggnader. De förändringar som de genomgått under århundradena kan därför på olika sätt användas till kunskap om den tid och det samhälle de varit en väsentlig del av. Förändringarna kan ha inneburit tillbyggnader av olika slag, större eller mindre ombyggnader av kyrkorummets, tillkomst av nya målningar och inventarier osv. Detta kan t ex vara uttryck för ekonomiska och sociala förändringar i det samhälle de tillhört. Såväl deras arkitektoniska utformning som detaljer i inredningen uttrycker också liturgiska förhållanden. Som kultbyggnader med tillhörande gravplatser visar de vilka föreställningar och uppfattningar om livet och döden som var förhärskande under olika perioder av medeltiden. Även målningar och inventarier ger tydliga uttryck för detta. Kyrkorna är också byggnader som kan ge kunskap om medeltida byggnadsteknik, byggnadsorganisation, ekonomiska förutsättningar för byggandet m m. Man kan i dem studera den äldsta medeltida munningsstekniken och hur den har förändrats under hela perioden. Kyrkorna uttrycker således flera olika aspekter av det samhälle de har tillhört- både i tid och rum.

För att kunna använda kyrkorna som ett historiskt/arkeologiskt källmaterial krävs att man kan placera deras byggnadstid och senare förändringar i ett kronologiskt sammanhang. I enstaka fall finns skriftliga källor som omtalar en enskild kyrkas byggnadstid och vissa senare förändringar. Detta är dock undantag, i symmetri när det gäller landsbygdskyrorna. Här är det endast kyrkorna själva som kan analyseras. Genom att undersöka dem med traditionell arkeologisk metod som typologi (t ex planformer, proportionsförhållanden, byggnadsteknik, material, konstruktioner) och stratigrafi (den relativa kronologin mellan olika förändringar)

kan man få fram ett underlag som kan användas för kronologiska hypoteser. Här har man också hjälp av de få dateringar som finns och de dateringar som efterhand kommer med hjälp av dendrokronologiska undersökningar av takstolar och annat trämaterial i kyrkorna.

Arkeologiska undersökningar av stående byggnader sker dels genom grävningundersökningar i eller intill byggnaderna och dels genom undersökningar av de stående murarna. Detta sker i allmänhet i samband med restaureringar. I Skåne är de flesta kyrkorna putsade både utvändigt och invändigt vilket innebär ofta förekommande putsrenoveringar. Inte sällan knäckas putsen helt ner då även medeltida putslager försvinner. Det är i dessa sammanhang byggnadsarkeologerna får tillfälle till undersökningar av murverket. De flesta grävningstillfällena förekommer i samband med inläggandet av toaletter, dvs ledningsgrävningar med begränsade undersökningsmöjligheter. Som vid andra arkeologiska undersökningar är den arkeologiska dokumentationstiden begränsad av ekonomin. Man måste därför ha mycket klar uppfattning om vad som skall dokumenteras och hur detta skall göras (något som i och för sig alltid är en förutsättning för en arkeologisk undersökning men som tidsbegränsningen ger ännu större krav på). Det är därför nödvändigt att man har en kunskap om vad för information byggnaden kan ge och vilka frågor man vill ställa. Till skillnad från andra arkeologiska undersökningar ger den stående byggnaden stora möjligheter till en förhandsanalys som kan ligga till grund för den arkeologiska undersökningen vare sig det gäller totala omputsningar eller begränsade ledningsgrävningar.

Ystadsprojektet

Sådana översiktliga analyser av bevarade medeltidskyrkor har gjorts av kyrkorna i Herrestads och Ljunns härad i Skåne i samband med ett tvärvetenskapligt projekt vid Lunds universitet, *Kulturlandskapet under 6000 år*, vanligen kallat "Ystadsprojektet". De medeltida kyrkorna i Skåne har i allmänhet sekundära valv, vilket innebär att en del av det ursprungliga murverket är synligt på vindarna. Här finns således möjlighet för närmare undersökning av åtminstone vissa delar av murarna. En av målsättningarna med den analys som gjordes av Ystadsområdets kyrkor var att få fram en

relativ kronologi mellan kyrkorna och mellan deras senare förändringar. Genom att pröva hur olika variabler som planformer, murningsteknik och byggnadsmaterial förhöll sig till den relativa kronologin inom varje kyrka kunde deras första byggnadsperiod och senare förändringar grupperas i olika typer. Med hjälp av dendrokronologiska dateringar och målningsskrifter fanns det viss möjlighet att gruppera dessa typer kronologiskt. Därmed hade skapats ett användbart källmaterial till vilket olika frågor kunde ställas. (Eftersom resultatet av Ystadsprojektets undersökningar kommer att publiceras under 1989 finner jag inte någon anledning att gå in närmare på det här).

Vem gör kyrkounder-sökningarna?

Ett av problemen med att få till stånd murverksundersökningar i samband med restaureringar är att kyrkorna inte betraktas som fasta fornlämningar och därför inte har samma självklara skydd som dessa. Det är därför ännu viktigare att kunna motivera för kyrkoråden behovet och nödvändigheten av sådana undersökningar. Detta kan man endast motivera om man kan formulera en målsättning. Däremot är det självklart att det skall ske arkeologiska undersökningar så fort man gör ingrepp i golven eller på kyrkogårdarna. Men för att även dessa undersökningar skall ha ett vetenskapligt värde krävs att de är relaterade till kyrkobyggnaden. Detta kan synas självklart men är det inte. Grävningundersökningarna ligger under länsstyrelsens ansvar medan riksantikvarieämbetet, dvs länsmuseerna, har ansvar för byggnaderna, målningarna och inventarierna. Därför inträffar det att arkeologer från olika institutioner tar hand om olika delar av byggnaden: UV gräver och länsmuseerna gör murverksundersökningarna. Man får inte glömma att även grävning i anslutning till en byggnad tillhör byggnadsarkeologin! Därför måste man skaffa sig en ordentlig kunskap om den stående byggnaden oavsett om man undersöker murarna eller jordlagren. Kalkmålningar, som inte sällan genomgår omfattande konserveringsarbeten av konservatorer, glöms i regel bort av arkeologerna trots att de är integrerade i byggnaderna och ger ypperliga möjligheter för stratigrafiska analyser.

För att det skall finnas ett referensmaterial måste därför samtliga medeltidskyrkor först inventeras och dokumenteras på en översiktlig nivå. Detta

är inte omöjligt att genomföra. I många landskap finns redan enkla kortfattade beskrivningar av kyrkorna. Genom att dela upp olika enskildheter kan man enkelt få fram kartbilder som ger ånminstone en grov uppfattning om vissa variationer i tid och rum. Med kompletterande arkeologiska undersökningar kan kartbilderna bli mycket mer innehållsrika och detaljerade.

Något att tänka på

- Kyrkorna är ett viktigt och stort arkeologiskt material. De måste därför hanteras på samma sätt som fasta fornlämningar vilket bl a bör omfatta en första översiktlig inventering.
- Vid varje ingrepp i eller intill kyrkorna krävs en förundersökning av den stående byggnaden.
- Även om länsstyrelserna och länsmuseerna har olika ansvarsområden när det gäller kyrkor får detta inte innebära att det saknas ett nära samarbete så snart det gäller arkeologiska undersökningar.

Barbro Sundhér

Lund

DEBATT

SPÅREN FÖRSKRÄCKER?

Allsedan jag för första gången presenterade begreppsparret "manifesta och latentia spår" (Andrén 1985) har jag mötts av kritik och irritation. Vissa har reagerat på själva ordvalet, medan andra känt sig skymfade, därför att de uppfattat det som om "deras" arbetsmaterial (framför allt massmaterialen) förpassats till historiens bakgård, genom etiketten latentia spår. Trots att det har gått några år sedan jag presenterade begreppen är det först nu som kritiken har satts på pränt, genom Sæbjørg Walaker Norddeides inlägg i förra numret av *Meta* (Norddeide 1989). I denna artikel hävdar hon dels att begreppsparret är onödigt, dels att massmaterialen har en större historisk potential än vad jag sägs ha tillskrivit dem. Framför allt den senare frågan driver Norddeide, genom att redovisa en del preliminära resultat från det stora stadsprojektet i Trondheim. - Eftersom det är första gången som kritiken formulerats i skrift finns det all anledning att nu åter ta upp frågan om de manifesta och latentia spår. Dessutom vill jag ta tillfället i akt och kommentera några av Norddeides fyndanalyser, eftersom dessa mycket tydligt illustrerar de - ännu olösta - problemen omkring massmaterialen.

Bakgrunden till begreppsparret manifesta och latentia spår var att jag ville skapa ett alternativ till de traditionella indelningarna av arkeologiskt källmaterial. Normalt indelas detta efter utseende (fynd och anläggningar) eller efter funktion (den klassiska uppdelningen i Binford 1962 - en svensk variant i Selinge 1979). Tanken var att på tvärs av utseende och funktion skapa en annan typ av uppdelning som tog hänsyn till avsikten. Men är då denna uppdelning, liksom alla andra, över huvud taget nödvändig? Inte minst efter den postprocessuella arkeologins kritik av alla a priori antaganden (senast Shanks & Tilley 1987) kan det vara befogat att ställa frågan. Begrepp och a priori antaganden kan i många fall begränsa och inskränka vår syn på omvärlden, men samtidigt är begrepp och ord nödvändiga för att

vi över huvud taget ska kunna meddela oss med varandra. Begrepp är aldrig mer än provisoriska omskrivningar av vår omvärld, men de kan vara viktiga för att synliggöra problem.

Det problem som jag ville synliggöra med begreppsparret "manifesta och latentia spår" var den bristande enhetligheten i det arkeologiska källmaterialet. Genom att vi alltifrån studieåren lär oss ett antal arkeologiska metoder och handgrepp får vi ofta en outtalad föreställning om att det arkeologiska källmaterialet är en enhet. Uppstår det problem, t ex att många stadsgrävningar är opublicerade, söker vi i första hand praktiska lösningar. Det blir en fråga om tid och pengar, men mera sällan diskussioner om det källmaterial som enligt flertalet arkeologer borde bearbetas. En av mina avsikter med begreppsparret manifesta och latentia spår var alltså att understryka att hanteringen av t ex massmaterial inte bara är en organisatorisk fråga, utan i minst lika hög grad är en intellektuell utmaning. Tyvärr har jag inte haft möjlighet att på allvar anta denna utmaning, utan endast berört några allmänna förutsättningar för massmaterialen i de medeltida städerna (Andrén 1986). Det är alltså ett missförstånd - som kan spåras också i Norddeides inlägg - att jag skulle vara ointresserad av massmaterialen bara för att de från ett visst perspektiv kan kallas latentia.

Norddeide hävdar att själva beskrivningen av begreppsparren "manifesta och latentia spår" är "svårt uklar" och detta medger jag gärna. Anledningen är dels att min framställning är alldeles för kompakt, dels att begreppen manifest och latent inte är absoluta utan relativa. De arkeologiska spår kan alltså vara mer eller mindre manifesta, beroende på betraktarens perspektiv och på det sammanhang som betonas (därav exemplet med keramikskärvan).

Det perspektiv som fick mig att peka ut massmaterialen som i huvudsak latentia spår var kvantitativt. Intresset för vad som var stort och litet var inte ett fruktlöst sökande efter en slutgiltig lösning i kvantifieringar, utan förvisningen om att kvantitet är en viktig kvalitet när man diskuterar städer. Det är förvisso skillnad på Paris och Drammen! Och just i frågor om kvantitet framträder den icke enhetliga karaktären hos de arkeologiska källorna. Från vissa utgångspunkter kan helheten i medvetet skapade spår finnas "inskriven" i materialet. Det skulle gå att gräva ut en hel stad och få fram dess utsträckning samt antalet hus och institutioner, även om det rent

praktiskt sällan låter sig göras (jämför dock Pompeji). För de omedvetet skapade spåren är situationen en annan. Vi kan gräva hur stora avfallslager som helst utan att någonsin komma till någon helhet, som skulle vara jämförbar med en totalundersökt stad. I stället måste problemet med massmaterialen lösas på andra sätt....

Nordeide menar att vi kan "drite i om kilden er latent eller manifest" och i stället gå direkt till latrinerna och dess innehåll. Gärna för mig, om vi på detta sätt kanske slipper en del onödigt begreppsexerceringar. Men problemet med det arkeologiska källmaterialets bristande enhetlighet kvarstår, oberoende av om vi vill sätta namn på det eller ej. Detta förhållande framgår tydligt av de exempel som Nordeide presenterar i sitt inlägg. Eftersom hennes exempel är mycket bra illustrationer till de problem som är förknippade med massmaterialen kan det finnas skäl att ge några kommentarer till fyndanalysen i Trondheim.

Redovisningen bygger på såväl detaljerade stratigrafiska analyser som omfattande fyndbearbetningar, men trots detta kvarstår de grundläggande metodiska frågorna. Därför kan man inte, som Nordeide, använda rent kvantitativa sammanställningar som underlag för historiska tolkningar, även om spridningsmönstren synes vara "systematiska". Det avgörande, och olösta problemet, gäller jämförbarheten. Och eftersom jämförbarheten gäller frågan om det arkeologiska källmaterialet är enhetligt eller ej hamnar vi alltså ytterst i samma problem, som jag försökte synliggöra med begreppsparet manifeste och latente spår. I Nordeides exempel gäller frågan om jämförbarhet förhållandet mellan olika faser, förhållandet mellan olika fyndkategorier och förhållandet inom enskilda fyndkategorier.

Eftersom bebyggelsefaserna i Trondheim är av olika längd är fyndmassan beroende av periodens varaktighet. Fyndmängden måste alltså korrigeras mot tiden innan det går att göra jämförelser. Denna punkt är relativt enkel att lösa, t ex med indextal, medan den andra jämförelsen är diskutabel i sin helhet. Kan de fyndkategorier, som Nordeide presenterar i figurerna 5 och 6, verkligen jämföras med varandra? Representerar inte fynd som t ex mynt och sländrissor två olika mänskliga förhållningssätt till tingen? Mynten tappas på grund av kontinuerlig hantering (jämför Klackenbergs 1989), medan fyndet av en sländrissa snarast tyder på en speciell händelse (Brand?), som har gjort att sländan med sin trissa inte längre har kunnat

användas. Exempelen skulle kunna mångfaldigas med alla de fyndkategorier som Nordeide anför.

Slutligen gäller problemet med jämförbarhet också kvantitativa sammanställningar av enskilda fyndkategorier. Ett bra exempel är de 7781 bitarna av läderhantverk. Omedelbart tycks fyndmängden vara överväldigande, men frågan är vad den egentligen representerar. Flertalet arkeologer är medvetna om att vi arbetar med fragment av det förgångna, men hur stora är dessa fragment och vad kan de säga oss? En bra utgångspunkt för fortsatta diskussioner är den debatt som förts inom engelsk osteologi kring frågan vad djurbenen representerar. Fördelen med denna debatt är att helheten, cirka 200 ben per däggdjur, är given. Vissa osteologer menar att vi påträffar i genomsnitt bara ett ben eller benfragment per individ (forskningsöversikt av Armitage 1982). Varje djurben eller djurbenfragment skulle alltså representera ett djur. Översätter vi detta förhållande till massmaterialen i allmänhet skulle det innebära att vi arbetar med högst 0,5% av den förgångna helheten! Denna siffra kan synas förfärande liten och är det också om den inte motsvarar en statistisk slumpmässighet. Och det är här problemet kommer in, eftersom Nordeide inte argumenterar för att läderavfallet, som i genomsnitt motsvarar 11 spillbitar per år, är slumpmässigt i statistisk mening. Snarare tyder erfarenheter från andra orter på motsatsen, nämligen att deposition har en mer tillfällig karaktär. I t ex Oslo har man gjort ett samlat fynd av läderspill på cirka 10000 enheter, vilket alltså överstiger totalsumman från Trondheim. Det mest sannolika är med andra ord att de 7781 läderspillbitarna i Trondheim består dels av "lösfynd", dels av "depåfynd". Och så länge frågan om depositionens karaktär inte är löst är det alltså meningslöst att utifrån en kvantifiering hävda att "laderhantverket kommer inn för fullt när metallhantverket går ut"

I stället för rena kvantitativa bearbetningar skulle jag alltså vilja förorda andra typer av mer kvalitativa analyser, där fynden integreras med fyndsammanhangen, eller mer allmänt uttryckt med stratigrafin (jämför Andréns 1986, se även Keene 1982). Det finns också öppning till denna typ av analys i Nordeides redovisning av fyndmaterialet i förhållande till bebyggelsen. Det jag bara inte förstår är på vilket sätt denna bearbetning skulle vara ett argument *mot* mina manifeste och latente spår. Hela indelningen av

fyndmaterialet i zoner bygger ju på en flerårig bearbetning av bygghetsen, som i detta sammanhang får uppfattas som manifest. De manifesta spåren används alltså som en "tolkningsram" (jfr Andrén 1985) för de latentia massmaterialen!

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att det viktigaste i sammanhanget inte är de enskilda orden - de manifesta och latentia spåren - utan vad dessa begrepp står för, nämligen den bristande enhetligheten i det arkeologiska källmaterialet. Det är ett problem som ofta försvinner i skuggan av andra mer gripbara källkritiska problem som bevarandsituation och utgrävningsteknik. Det är ett problem som jag alltså har försökt synliggöra med två något oklart definierade begrepp. Och det är ett problem som ännu väntar på sin lösning, för att den historiska potentialen i massmaterialen på allvar ska kunna utnyttjas...

Anders Andrén

Lund

Literatur

- Andrén, Anders 1985 *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8o Nr 13. Malmö.
- Andrén, Anders 1986 I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
- Armitage, Philip L. 1982 Studies on the remains of domestic livestock from Roman, medieval and early modern London: objectives and methods. *Environmental Archaeology in the urban context*, edited by A R Hall & H K Kenward. CBA Research Report No 43.
- Binford, Lewis R 1962 *Archaeology as Anthropology*. *American Antiquity* 28
- Keene, D J 1982 Rubbish in medieval towns. *Environmental Archaeology in the urban context*, edited by A R Hall & H K Kenward. CBA Re-

search Report No 43.

Klackenberg, Henrik 1989 Kyrkfynden och medeltidsforskningen.

Festskrift till Lars O. Lagerqvist. *Numismatiska meddelanden XXXVII*.

Stockholm.

Nordeide, Sæbjørg Walaker 1989 Betente spor. *Meta 1989 nr 1*. Lund.

Selinge, Klas-Göran 1979 *Agrarian Settlement and Hunting Grounds*.

Theses and Papers in North-European Archaeology 8. Stockholm.

Shanks, Michael & Christopher Tilley 1987 *Social Theory and*

Archaeology. Cambridge.

ARKEOLOGI OM MÄNNISKOR MED BOKSTÄVER MEN UTAN TVÅL

Den förhistoriska arkeologin och den klassiska arkeologin har förändrats namn i universitetens föreläsningsskataloger och kursplaner åtskilliga gånger de senaste decennierna, men medeltidsarkeologin heter fortfarande "Medeltidsarkeologi" liksom i den första, nu 27 år gamla studieplanen. Det innebär inte, att varken medeltiden eller medeltidsarkeologin förändrats eller att det inte skulle finnas många olika medeltider och medeltidsarkeologier. Jag skall försöka peka på en del av denna variationsbredd och försöka diskutera den i förhållande till universitetsundervisningens organisation och innehåll.

Den yrvakna medeltiden

Medeltiden är den publik, som kända utgrävningsschakten på Helgeandsholmen eller läsarna av "Rosens namn". De medeltida byggnaderna och miljöerna är också den mest betungande delen av de antikvariska myndigheternas kulturmiljövård, även om det är först relativt nyligen som de efterverkningarna utgrävningarna har kommit att utgöra en dominerande del av den årliga utgrävningssvolymen. Medeltidsarkeologin är idag den största och mest kostsamma delen av svensk arkeologi. Avsnittet "Medieval Period" utgör årligen 25-30 % av referenserna i NAA.

Den nödvändiga medeltiden

Mot bakgrund av det explicita behovet av en antikvarisk fackkunskap och forskningsspecialisering är Erik Cinthios artikel lätt att läsa och förstå. Medeltiden blir naturligtvis behandlad, om den har sina egna studieplaner, litteraturlistor och examina. Eva Österberg skriver - mest mellan raderna - att det är bekvämast för de skriftshistoriskt orienterade medeltidsforskarna, om de kan finna sina sakhistoriskt inriktade medeltidskollegor under den entydiga rubriken "Medeltidsarkeologi" i adress- och telefonkataloger.

Men naturligtvis är det alldeles för lite med bara en medeltidsarkeologisk institution i Sverige. Speciellt när den är belägen i periferin. Tre är ett nödvändigt minimum och möjligen ett realistiskt mål, som kunde uppnås genom att den förhistoriska arkeologiska institutionen i Uppsala organiserades om och genom att en medeltidsarkeologisk avdelning nyorganiserats i Umeå.

Den onödiga medeltiden

För både Anders Andrén och Jes Wienberg står det klart att medeltidsarkeologin är ett specialfall av en arkeologi, som arbetar med samhällen, som använder skrift eller möjligen med samhällen som är inordnade i ett skriftshistoriskt sammanhang. Corollariet är att inrätta undervisningsinstitutioner för icke-skriftshistorisk respektive skriftshistorisk arkeologi (termerna är mina egna, och jag tänker aldrig använda dem igen).

Den historiska arkeologin (för att använda den vanliga termen) är emellertid jämte etnoarkeologin (i Ian Hodders betydelse, inte TV-programmens) idag arkeologins sensu latio förmånsta fält för diskussion av begrepp och kunskapssteori. På varje arkeologisk institution måste, eller borde, bedrivas etnoarkeologi och historisk arkeologi.

Särskilda institutioner för historisk arkeologi är olämpliga och onödiga. Den medeltidsarkeologiska institutionen i Lund kunde jäggas ner, och de fulla konsekvenserna av att de förhistoriska institutionerna numera heter rätt och slätt "Arkeologi" kunde dras.

Fast det klassiska kulturarvet är det kanske bäst att inte peta på. De klassiska arkeologerna i lunchrummet säger, att det är nödvändigt att kunna latin, Cicero latin - inte Nicolaus Ragvaldi latin.

Den historiska medeltiden

"Medeltiden och arkeologin" (Lund 1986) manifesterar en sorts medeltidsarkeologi ur en sydsvensk universitetsinstitutionens perspektiv under 1-2 generationer forskarsstudenter. Av de totalt 25 artiklarna behandlar 10 kyrkan som institution, dess byggnader och artefakter; 8 artiklar behandlar städer, studieplaner, urbanisering och till staden knutna verksamheter

som handel och myntslagning, stadens hus och artefakter: 3 artiklar behandlar adelns monument och landskap.

Medeltidsarkeologin har en tendens att ställa av skrifthistorien styrda frågor och besvara dessa på ett otvivelaktigt och ofullständigt sätt än skrifthistorien gör själv. Medeltidsarkeologin riskerar att fungera som leverantör av illustrationer till skrifthistorien.

Det finns emellertid också en annan medeltid. Vem tänker på att fångstgröpar, slagghögar, kavelbroar, kätatomter, nautst, labrynter, odlingsrosen ... är medeltida utan att få de kalbrerade C 14-dateringarna framför näsan. Den mesta medeltidsarkeologin använder inte prefixet "medeltid". Har medeltidsarkeologin gått fel väg, sedan Hans Hildebrand drog upp skiljelinjen, men också antydde brospannet, mellan historia och kulturhistoria (Historisk Tidskrift 1882).

Den administrerade medeltiden

Trots vad jag inledningsvis skrev om medeltidsarkeologins utgrävningsvolym och publikationsström är medeltidsarkeologin liten, intellektuellt sett. Det har visat sig att det medeltidsarkeologiska forskarsamhället kan domineras av ett välorganiserat projekt, av en projektgrupps ideer.

Jag hörde till dem som tyckte att projektet "Medeltidsstaden" inte var forskning, i varje fall inte i den meningen att medel ur forskningsfonder borde gå till detta datasammansättningsarbete, som egentligen var och är ett självklart piltarbete inom de antikvariska myndigheterna. Tiden var omkring 1976.

I dag går det att konstatera att "Medeltidsstaden" inte bara skrev tabeller, utan att projektet framför allt var ett seminarium i ständigt möte, i vilket en uppfattning om medeltida urbanisering diskuterades fram. Den medeltidsarkeologiska världens lianhet belyses av hur denna uppfattning har kommit att stereotypisera den svenska medeltidsarkeologin manifesterat i de exploateringsgrävande institutionernas tänkande.

Vilket inte hindrar att jag numera anser att projektets rapporter är utmärkta uppslagsböcker.

Den rysansvärda medeltiden

Medeltidsarkeologins reaktion på New Archaeology-debatten blev en intensifiering och institutionalisering av det tvärvetenskapliga, i symnerhet det bioarkeologiska, arbetet. De stora projektens städer fylldes av gödselhögar med flugpupp, larringropar med blåbärsfrön, brunna och reumatiska leder, slaktavfall efter kor med mankhöjden 1,32 m, trästockar fällda år 1157 ...

De fysiska miljöerna accentuerades, ofta med en välustig rysning vid tanken på att inte vi lever i lika smutsiga, stinkande, parasitbängda präng. Medeltiden kan illustreras med allehanda latinska namn och siffror ur tvärvetenskapliga appendix.

Den mänskliga medeltiden

Det måste vara otillräckligt att låta den historiska medeltidens tomtgränser och fogar i stennmur svara på den skrifthistoriska forskningens frågor. Liksom det är otillräckligt att låta maskarna i den rysansvärda medeltidens limpor svara på frågor, som det är lite oklart varför de har ställts.

En mänsklig medeltidsarkeologi handlar om hur människor, materiell kultur och fysisk miljö formar varandra i samverkan. De forskningsstrategiska redskapen blir den kontextuella arkeologins sätt att fråga och det rationomiska betraktelsesättet. Tendensen hos medeltidens stadsmässkor att slänga och flyta avfall hit och dit blir inte en felkälla för dagens arkeologi utan dess förmåsta studieobjekt. Avfallshanteringen är kulturellt betingad. På nästa utgrävning skall inte lagren bara räknas och ordnas i harrismatriser, utan de skall distinkt betraktas som tre händelser: de börjar avlagras, de avlagras, de slutar att avlagras. Lagergränserna blir intressantast. De visar hur aktiviteter börjar, förändras eller upphör. Nyckelbegrepp i fältdagboken blir "konkordant/diskordant", "erosion/ackumulat", "autokton/allokton" ... De mänskliga aktiviteterna är inte felkällor, utan de är som de är och skall studeras som de är.

Den humanistiska medeltiden

Medeltidsarkeologin handlar om hur människor, ting och den fysiska och ekologiska miljön fungerar tillsammans i en period, som också är känd

genom dess människors nedskrivna tankar och berättelser (och allehanda byråkratiska skrivelser). Det borde vara medeltidsarkeologins förmåsta bidrag till det generella humanistiska studiet av människor: Syns andra människor genom tingen och miljöerna än i de skrivna texterna? Förstår vi medeltidens ting och miljöer på ett annat sätt än dess skrivna texter?

Universitetsinstitutionernas medeltidsarkeologi borde bygga på ett etnologiskt betraktelsesätt, inte på historia. Då kan medeltidsarkeologin bidra till de humanistiska vetenskapernas ständiga vridande och vändande på frågan "Vad är en människa?" betyder.

Kanske skulle medeltidsarkeologin sluta ägna sig åt tvåvetenskap under något decennium och i stället ägna sig åt att bygga upp sitt självförtröende.

Den arkeologiska medeltiden

En arkeologisk medeltid är nödvändig för både vår medeltidskunskap, den skriftshistoriska medeltidsforskningen och för den humanistiska förståelsen av människor. Svensk antikvarisk lagsättning och organisation fördrar en utbildning på grundnivå för alla arkeologistudenter i medeltidens (historiska) arkeologi, som är jämställd med de förhistoriska periodernas arkeologi, likaväl som den fordrar en arkeologisk forskningsspecialisering inom perioden.

Egentligen ser diskussionen kring dessa frågor ut att redan vara överspelad. Den historisk-arkeologiska utbildningen och verksamheten är i raskt ökande på de traditionellt förhistoriskt inriktade undervisningsinstitutionerna. Det återstår att ta konsekvenserna vid framtida lärtillsättningar. Och att fundera ut vad man ska göra i de övre våningarna på Krafts torg.

Stig Welinder
Uppsala

OM KRONOLOGI OCH TIDSFAKTORNS BETYDELSE I ARKEOLOGISKA UTSTÄLLNINGAR Svar till Anne Lidén

I Metas utställingsnummer 1988:3 bidrar Anne Lidén med numrets mest genomarbetade artikel. I mitt tycke är den också den intressantaste därför att den handfast ställer reella problemen under debatt. Men det betyder inte att jag utan vidare instämmer i allt hon säger. Tvärtom, menar jag, att en hel del skulle väl av att nysanseras. Jag vill exemplifiera detta med att ta upp ett område där jag blivit direkt apotroferad i artikeln. Det gäller min förståelse av kronologi och tidsfaktorns betydelse i den arkeologiska basutställningen. I artikeln *Arkeologiska utställningar från insidan* i Populär Arkeologi 1987:4 försökte jag visa hur beroende museerna är av att finna en form där flexibiliteten är inbyggd i själva utställningen. Jag gjorde det genom att redovisa mina erfarenheter från utvecklingen av projektet "*De nye ustillingar*" vid Arkeologisk museum i Stavanger. Tyvärr har Anne Lidén missat poängen i budskapet i artikeln, när hon blandar ihop de två helt olika koncepten som jag försökte beskriva. Det ena, som handlade om basutställningens temaindelning, gick på innehåll, medan det andra, som var centrerat på en fakiasamling, gällde en form genom vilket det totala kunskapsinnehållet skulle kunna göras tillgängligt.

När projektet "*De nye ustillingar*" startade 1978, tänkte vi, Sjømøve Vinsrygg och undertecknad, oss följande utställningsuppdelning: temaindelad basutställning, studiesamling samt utrymme för växlande utställningar. Tonvikten skulle ligga på basutställningen. Men varför temaindelning? Vi ville komma bort från den absoluta kronologin som överordnat element, då vi menade, att förnyelse genom påfyllning av föremål i tidsordning endast illusoriskt fyller ut kunskapsluckor. Vi valde alltså temaindelningen därför att den skulle ge oss möjlighet att se kunskapsinnehållet i föremållen ur mer än en infallsvinkel åt gången. Naturligtvis tänkte vi inte lämna kronologin helt utan ville bara dämpa dess dominans.

Vi diskuterade också hur vi skulle förhålla oss till tidsfaktorn. Vi tänkte oss ett kontinuerligt utbyte av delar av utställningen så att den efter ca 30 år skulle vara helt utbytt. Det val vi gjorde 1978 var inte okomplicerat. Det

låg mycken tankemöda bakom.

Det finns fler faktorer medtagna i beräkningen, än vad Anne Lidens referat låter antyda. Jag tror därför att det kan vara av intresse att direkt ta del av de motiveringar vi stödde oss på 1978:

"Det gamle arkeologiske museets utstillinger presenter seg i hovedsak kronologisk, systematisk og/eller estetisk, d.v.s. gjør greie for historisk kunnskap om gjenstandar abstraherte frå sitt menneskelege miljø.

Våre problemstillinger bygger på detta arbeidet, men lausriv seg frå det som ordnande og forklarande prinsipp. Vårt mål er å animera gjenstandane til å fortelje om menneske i fortida slik at dagens menneske kan ha kjensle av å "oppleve" og forstå situasjonar.

Om vi ser på tradisjonelle arkeologiska utstillinger, så har ofte kronologien vore det overordnande systematiseringsprinsippet. Kva er egentleg dette prinsippet, kvifor er det historisk interessant?

Det er klart at det ein tek utgangspunkt i er absolutt kronologi, den romsleggjorde tid, eller astronomisk tid, fordi dette er ein kjend dimensjon for alle menneske. Ut ifrå vårt synspunkt kan tid til ein viss grad oppfatast objektivt. Vi får knaggjar til å henge materialet på, vi skaper ein form for orden. Men kor interessant er denne orden, kven skaper den mening for, kva alternativ har vi til å ordne stoffet? Det er vår påstand at der ikkje er nokon direkte indre samanheng mellom kultur og kulturell utvikling på eine sida på 10 år som på 1000 år. Talet i seg sjølv er ikkje avgjerande. Det relative aspektet er derimot meir interessant ut ifrå ein evolusjonistisk tankegang.

Kronologien (og med den typologien) har vore viktige arbeidsreiskapar for fagfolk og vil bli det i framtida. Men spørsmålet om det finst andre og meningsfylte måtar å ordne materialet på (i utstillingssamanheng), burde vere moge for meir grunnleggjande diskusjon.

Forslaget om å ordne stoffet frå forhistoria i Rogaland i tema, er forsøk i denne retning. Det bryt med hevdvunne prinsipp og krev ei teoretisk grunnleggjande. Ei utstilling skal vere ei samanfating som ligg så nær opp til forskingsstatus som mulig. Derfor krev ei kvar nyskaping av utstillinger at ein tek stilling til fundamentale spørsmål innan faget.

Vårt forslag er altså å gå bort ifrå absolutt kronologi som overordnande

element. Men kronologien vil finnast i rik mon t.d. i dei faste elementa (sjå 2.5.), den får berre ikkje dominere temaoppbygginga. Kva er det så vi tek utgangspunkt i? Grunn tanken er at eit kvart menneske vil forstå fortida med basis i si opplevning og forståing av samtid. Dette gjeld for lek og lærd og inneber eit subjektivt element. Derfor vil vi ta utgangspunkt i generelle kretter og forhold vi meiner verkar inn på mennesket og samfunnet idag, i tidlegare tider og vil fortsette med det også i framtida. Og der er samspillet og dei indre samhengane mellom desse krettene som er vårt utgangspunkt. Desse forholda kan kallast med mange namn og delast opp på ulike vis. Ein avgrensande faktor for arkeologar er kva deler vi kjenner, slik at vi kan gjere oss von å teikne, skissere eller berre antyde. For å eksemplifisere kan vi nemne følgjande faktorar som kan vere av interesse: Menneskets plass i det sosiale/politiske system, naturen (økologiske forhold), økonomiske tilhøve (levevege), teknologi, religion o.s.v. Mellom desse faktorene er det eit samspel som dei fleste menneske vil ha ei oppfatning om (i alla høve dersom ein brukar andre ord enn dei som her er nytta).

Vi kan sei at samspillet mellom faktorane på eit gitt tidspunkt er ei synkronisme (den eine forklarar den andre og alle står i et meningsfylt forhold til kvarandre). Her vil vi lei kunne skilje mellom det vi veit og det vi trur og forklare kvifor vi trur. Folk med ulike ideologisk innstilling vil kunne velje den eine eller den andre faktoren som uavhengig variabel (eller drivkraft) framfor andre. Som døme kan nemnast at ein reinspikka naturdeterminist (om slike finst) vil velje naturen, ein marksisist vil ta utgangspunkt i næringslivet, medan ein Ester Boserup-tilhengjar vil ta folkesetnadsutviklinga som den uavhengige variabelen o.s.v. Vi kan og kanskje bør, ta utgangspunkt i fleire synsmåtar for å oppmode folk ti sjølv å ha ei mening. Men tidsaspektet (ikkje nødvendiggvis målt i astronomisk tid) er den andre vesentlege faktoren, og den som vil gje utstillinga dynamikk. Den blir her kalla diakronisme, og denne dimensjonen er like nødvendig i eit arkeologisk museum. Den viser endring over tid, men ikkje nødvendiggvis eit samanhengande forløp. Utvikling har det vanlegvis vorte kalla, forandring er kanskje eit betre og mindre verdilada ord. Ved å framstille korleis to samfunn med ulike bakgrunn løysar eit og same problemet (t.d. korleis mobile og stabile grupper har ulikt kostald), vil dette med forandring over tid tre fram som noko viktig, og med miljøframstilling i breiaste mening, vil vi gjennom di-

akronisme forklare kvifor. Men synkronisme og diakronisme må ikkje oppfatast som uavhengige av kvarandre.

Den indre logikk i oppbygginga vil bli forholdet mellom dei ulike krettene som samspelar, same korleis vi vél å definere dessa, og heile tida med tanke på forholdet til dagens situasjon. Viktige forandringar (vurdert utifrå forskingsstatus) som får konsekvensar for dei forhistoriske menneska bør framstilla, også på denne måten blir der skapt samanheng, og gjort forsøk på å forme helsekapsbilete.

Vårt utgangspunkt er ikkje enkelt og objektivt, men står heile tida i relasjon til mennesket som oppfatar. Derfor fins ingen enkel og for alle sjølvinnlysande objektiv raud tråd.

Prinsippet, slik det her er søkt forklart, skulle gjere problemstillingane almenngyldige i den grad at dei ikke glemme kan nyttast på historisk materiale eller etnografisk materiale. Dei relative raudde trådande skulle bli dei same. Om prinsippet skulle karakteriserast gjennom noko enkelt ord, så har vi konstruert ordet "generalogi". Det tek utgangspunkt i samspelet mellom dei generelle krettene som verkar på mennesket og samfunnet til alle tider, og ser korleis dei gir seg ulike utslag, blir forståelege og får nytt innhald ved hjelp av tidsdimensjonen."

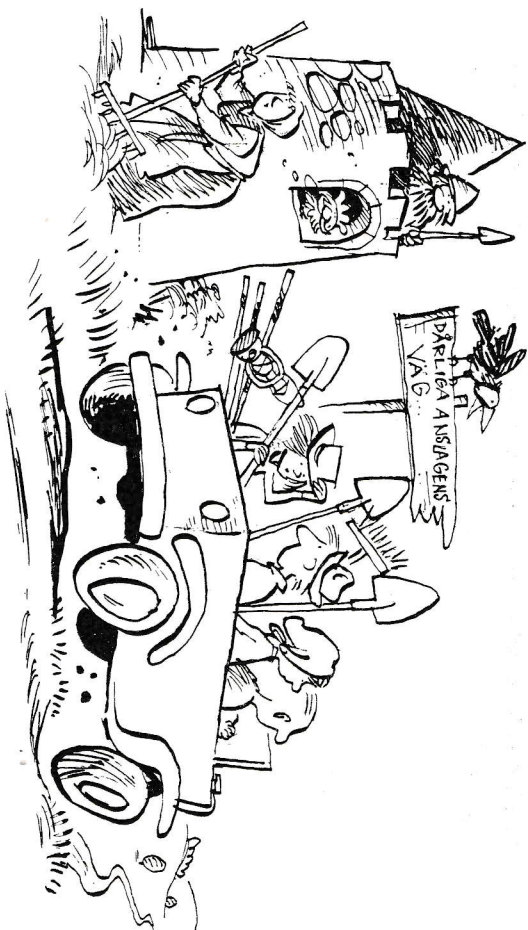
År 1978 trodde vi alltså att om man fikk fram en sammanfatning som låg så nära forskningsfronten som möjligt, skulle det garantera en aktuell utställning. För att åstadkomma detta krävdes en frigöring från den absoluta kronologin som överordnat element också i basutställningsuppställningen. Med den erfarenhet som jag nu har, efter att i mellantiden fortsatt ha arbetat med arkeologiska utställningar, menar jag, att problemet kan lösas först när man finner en form genom vilken det totala kunskapsinnehållet kan struktureras. Jag ifrågasätter därför de arkeologiska basutställningarna i sin nuvarande form. Det finns all anledning att börja diskutera dessa utställningar ur en synvinkel som tar utgångspunkt i museernas totala kunskapsinnehåll och hur detta skall tillrättaläggas för kunskapsuttag.

Inga Lundström
Stockholm

LITTERATUR

- Lidén, Anne, Medeltidsutställningen på statens historiska museum - kritik och vision. *Meta* 1988:3.
Lundström, Inga och Vinsrygg, Synnöve, *De nye utstillinger ved Ams.*, Idéutkast desember 1978. Stavanger 1978.
Lundström Inga. Arkeologiska utställningar från insidan. *Populär Arkeologi* 1987:4.

PRESSTOP !?



~"vart är medeltidsarknologien på väg"?....

Efter läsningen av META 1989:1 skickade Tor Morisse i Mjölby ett uppmuntrande brev med denna teckning, som kan vara värd en vidare spridning.

META **MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT**

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenborg
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Karna Jönsson
Märit Thurborg

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1989 kr 75:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Lunds universitets historiska museum, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT	1
<i>Maria Vretemark</i>	Medeltida djurben - ett ofullständigt utnyttjat källmaterial 3
<i>Anders Löfgren</i>	Exploateringsgrävt material i de skånska städerna 14
<i>Kristina Carlsson</i>	Funderingar kring relationen stad och omland under tidig medeltid i Västsverige 25
<i>Barbro Sundnér</i>	Kyrkor - ett arkeologiskt källmaterial ovan mark 36
DEBATT	
<i>Anders Andréén</i>	Spåren förskräcker? 47
<i>Stig Welinder</i>	Arkeologi om människor med bokstäver men utan tvål 48
<i>Inga Lundström</i>	Om kronologi och tidsfaktorns betydelse i arkeologiska utställningar. Svar till Anne Lidén. 53